: પ્રકાશક :

શ્રી

અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

મુંબઈ

: મુદ્રક :

શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રીં. પ્રેસ

પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમાવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૬૫

દ્વિતીયાવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૪

તૃતીયાવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૨૧

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

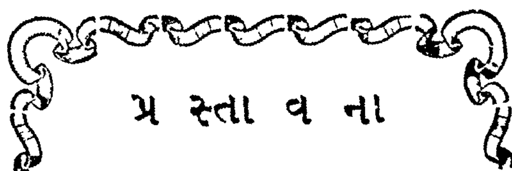
(૧) અધ્યાત્મ ભવન, વિજાપુર (ઉ. ગુજરાત)

(૨) ૫૦, ચંપાગલી, [illegible] મુંબઈ ૨

છૂટે છે અને આત્મા પોતાના સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિ કરે છે અધ્યાત્મજ્ઞાનથી અંતર શુદ્ધિ બને છે, જે એકાન્ત વ્યવહારમ રાચીમાચીને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરે છે તે પણ ક છે. તેમ જે અધ્યાત્મજ્ઞાનના ઉપર ઉપરના રાગથી અધ્યાત્મ બની જઇ ઉચિત ક્રિયા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ કરે છે તે જીવે પણ ભૂલ કરે છે. ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા ઇચ્છીત લાભ આપનારી નથી, અને ક્રિયા વિનાનુ જ્ઞાન પણ ઇચ્છત લાભ આપી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેનુ સેવન કરવું જોઇએ વ્યવહારમાર્ગનુ સેવન કરવા યોગ્ય છે. પ્રથમથી જ કંઇ અધ્યાત્મજ્ઞાની બની જવાતું નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય ગર્ભિત ઘણા ગ્રંથો બનાવ્યા છે સમાધિશતક નામનો આ ગ્રંથ પણ તેમનો બનાવેલો છે મૂળ સમાધિશતક એક સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથ છે. તે ઉપરથી કેટલોક સુધારો વધારો કરી બાળજીવોને બોધ પ્રાપ્તિ અર્થે ભાષામાં રચ્યો છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સંવત ૧૭૪૦ ની સાલ લગભગમા વિદ્યમાન હતા. તેઓએ બાર વર્ષ પર્યંત કાશીના મઠમા રહી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓશ્રી ન્યાયશાસ્ત્રમા મહાસમર્થ વિદ્વાન હતા, એમ તેમના ગ્રંથોથી માલુમ પડે છે. તેમણે શત ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેઓશ્રીનો વિહાર સુરત, રાદેર, ભરૂચ, નીકોર, વડોદરા, પાદરા, કાવી, ગંધાર, ખંભાત, અમદાવાદ, પાટણ, શંખેશ્વર, મારવાડ વિગેરે ઠેકાણે થયો હતો, એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય મહાધુરંધર, સમર્થ જ્ઞાની હતા, એમ તેમના ગ્રંથોથી માલુમ પડે છે. તેમના સમયમાં અધ્યાત્મજ્ઞાની શ્રી

સંસ્કૃત ગ્રન્થો.

(૧) ગુરુતત્ત્વ નિર્ણય (૨) પ્રતિમા શતક (૩) અધ્યાત્મ પરીક્ષા. (૪) ખંડન ખાદ્ય. (૫) ભાષા રહસ્ય. (૬) ઉપદેશ રહસ્ય. (૭) બત્રીશ બત્રીશી. (૮) ધર્મ પરીક્ષા. (૯) નયોપદેશ (૧૦) સમાચારી. (૧૧) વૈરાગ્ય કલ્પલતા. (૧૨) જ્ઞાનબિંદુ. (૧૩) ન્યાયાલોક. (૧૪) સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા-શાસ્ત્ર વાર્તા સમુચ્ચયની ટીકા. (૧૫) અધ્યાત્મમત દલન. (૧૬) મુક્તાશક્તિ. (૧૭) જ્ઞાનસાર. (૧૮) જૈન તર્ક પરિચય (૧૯) ષોડશક ટીકા. (૨૦) ધર્મપરીક્ષા. (૨૧) માર્ગશુદ્ધિ (૨૨) મહાવીર સ્તવન (૨૩) તત્ત્વાર્થ ટીકા ભાષાનુસારી (૨૪) યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય. (૨૫) પ્રમાણ રહસ્ય. (૨૬) આત્મખ્યાતિ. (૨૭) અષ્ટકટબાર્થ. (૨૮) વિચારબિન્દુ. (૨૯) આધ્યાત્મસાર. (૩૦) ૧૦૮ બોલ. (૩૧) ૧૦૧ બોલ. (૩૨) અનેકાન્ત વ્યવસ્થા (વિધિ પક્ષવાદ) (૩૩) અષ્ટ સહસ્રી ટીકા. આ સિવાય બીજા પણ ગ્રન્થો છે, પણ જે હાલ મળી આવતા નથી. જેવા કે. (૧) છંદ ચૂડામણિ ટીકા. (૨) મંગળવાર (૩) વિધિવાદ. (૪) સ્યાદ્વાદવાદ. (૫) લવાદ્રય. (૬) જ્ઞાનાર્ણવ. (૭) માર્ગશુદ્ધિ-પૂર્વાર્ધ. (૮) સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર (૯) પાતંજલ યોગ સૂત્રવૃત્તિ. (૧૦) ત્રિસત્ર્યાલોક તે પૈકીનો આ શમાધિશતક ગ્રંથ પણ છે. તે આત્માર્થી જીવોને આ ગ્રથ બહુ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથનો એક દોધક પણ બહુ ઉપકારકર્તા છે. શ્રી ઉપાધ્યાયજીની ભાષારૂપવાણી પણ અતિ ગંભીર છે. તેમના રચેલા દોધકનો ખરો આશયતો તેઓથી વા જ્ઞાની ગીતાર્થ જાણે. તો પણ તે તેમના દોધકનું વિવેચન ભક્તિના વશે મારાથી કરવામાં

પ્રસ્તાવના

આનંદની અભીપ્સા સૌ સચેતન પ્રણીમાં પડેલી જ હોય છે. માત્ર અભીપ્સા જ હોય છે એટલુ નહિ પણ આનંદની પ્રાપ્તિ માટે પોતાના જ્ઞાન, શક્તિ અને આવડત પ્રમાણે હર હંમેશ મંદ કે તીવ્ર પ્રયત્ન પણ કરતો જ હોય છે.

આજના ઉદ્યાનો, ક્રિડાંગણો, ચલચિત્રગૃહો, સ્નાનાગારો વિગેરે મનોરંજનને લગતી ચીજો આનંદ મેળવવાને ખાતર જ સર્જન કરવામાં આવેલી છે.

આ કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા આનંદનું સ્થિરીકરણ અતિઅલ્પ પ્રમાણનું હોય છે, વસ્તુતઃ એ આનંદ, આનંદ જ ન ગણાય. એ તો આનંદનો આભાસ માત્ર હોય છે.

પરોપકાર પ્રવણ મહાપુરૂષોએ સ્થિર આનંદનુ સ્થાન અને આનંદ પ્રાપ્તિના ઉપયો સુદર રીતે દેખાડેલા છે. એ ઉપાયોદ્વારા હરકોઇ મુજ્ઞ આનંદ મેળવી શકે છે.

શાન્ત અને નિખાલસ મનથી વિચાર કરતાં સૌ સ્હેજે સમજી શકે છે કે આનંદ એ આત્મામાં જ છે!

એ કોઈ બહારનો પદાર્થ નથી કે દેખાડી શકાય!!

એ કોઇ એવી વસ્તુ નથી કે ચોકબંધ રૂપીયાના બંડલો દ્વારા વેચાતી લઈ શકાય!!!

આત્માઓ ઇન્દ્રિયસંયમરૂપ સમાધિને નહિ આચરવાના કારણે આચાર્યાદિ હિત શિખામણ આપે તો એની સામે બોલે છે.

समाधि-इन्द्रिय-प्रणिधानम् ।

શ્રી આચારાગસૂ. ૬ અ० ૪ ઉદ્દે० ૧૮૫ સૂત્ર.

અહી સમાધિ શબ્દ ઇન્દ્રિયસંયમ અર્થમા છે.

✥ ✥ ✥

"आदेज्जवक्के कुसले वियत्ते,
स अरिहइ भापिउं तं समाहिं" ॥

આદેય વચની હોય, આગમ પ્રતિપાદનમાં નિપુણ હોય, વિચારશીલ હોય, તેજ સર્વજ્ઞકથિત જ્ઞાનાદિ ભાવસમાધિને કહેવા માટે યોગ્યતા ધરાવે છે.

त-ज्ञानादिक भावसमाधिम ॥

શ્રી સૂત્રકૃતાગ ૧૪ અ० ૨૭ શ્લો०

અત્ર સમાધિ એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણો લીધા છે

✥ ✥ ✥

"एवं ण से होइ समाहिपत्ते,
जे पण्णवं भिक्खु विउक्कसेज्जा" ॥

એ પ્રમાણે જે સાધુ પોતાની બુદ્ધિનો કે લાભનો મદ કરે અને અન્યને હીણા-મન્દભાગી માને તો તે સાધુ મોક્ષ માર્ગ કે ધર્મધ્યાનાદિ પામી શકતો નથી.

समाधि-मोक्षमार्ग ज्ञान-दर्शन-चारित्ररूपं धर्मध्यानाख्यं वा ।

[illegible]

અત્ર મોક્ષમાર્ગ અને ધર્મધ્યાનના અર્થમાં સમાધિ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

चत्तारि पडिमा पण्णता, त जहा समाहि पडिमा,
उवहाण पडिमा, विवेग पडिमा, विउसग्ग पडिमा ॥

ચાર પડિમા-પ્રતિજ્ઞા પ્રરૂપી છે. તે આ પ્રમાણે સમાધિ પ્રતિમા, ઉપધાન પ્રતિમા, વિવેક પ્રતિમા અને વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા.

समाधिः श्रुतं चारित्रं च तद्विषया प्रतिज्ञा प्रतिमा अभिग्रहः।

શ્રી સ્થાનાગ સૂત્ર. ૪ સ્થાનક ૧ ઉ૦ ૨૫૧ સૂત્ર.

અત્ર જ્ઞાન અને ચારિત્રના ભાવમાં સમાધિ શબ્દ છે.

एकाग्रे च निरुद्धे च समाधिरिति चेन्न तत् ॥

એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તને સમાધિ કહેતા હો તો એ યુક્ત નથી.

समाधिरिति एकाग्रतापृष्ठभाविनीश्चित्तस्यालक्ष्यत्वात्-

દ્વાત્રિંશિકા. ૧૧ શ્લો. ૨૧

અત્ર સમાધિશબ્દનો એ અર્થ છે કે ચિત્તની એકાગ્રતા થયા પછીની અવસ્થા વિશેષ.

"वितिगिच्छ समावण्णेणं अप्पाणेण णो लदइ समाहिं"।

ધર્મના ફલમાં શંકાશીલતાને પામેલો આત્મા સ્વય ચિત્ત સ્વસ્થતા રૂપ સમાધિને પામી શકતો નથી.

"समाधि" चित्तस्वास्थ्यं । ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मको समाधिः । निर्विण्णस्याचार्या समाधिमाहुः-यथा भो साधो! मा विषादमवलम्बिष्ठाः। भव्यो भवान्, यतो भवता सम्यक्त्वमभ्युपगतम् ॥

શ્રી આચારાંગ સૂ. ૫ અ. ૫ ઉ ૧૬૨ સૂત્ર.

આ સ્થળે સમાધિનો અર્થ ચિત્તસ્વાસ્થ્ય-મનઃપ્રફુલ્લતા કરવામાં આવેલ છે.

सर्वार्थतैकाग्रतयोः, समाधिस्तु क्षयोदयौ ।

દ્વાત્રિંશદ્ગા૦ ૨૪ શ્લોક. ૨૪

સર્વાર્થતાનો ક્ષય અને એકાગ્રતાનો ઉદય એને સમાધિ કહેવાય છે.

"સર્વાર્થતાનો ક્ષય એટલે વિભિન્ન પદાર્થોમા મનોવિચારોના પરિભ્રમનનું કેન્દ્રીકરણ"

આ સ્થળે સમાધિ એટલે ભટકતા વિચારોનો અત્યંત અભિભવ અને એકાગ્રતાની અભિવ્યક્તિ એ અર્થ કર્યો છે.

दव्वं जेण व दव्वेण, समाहि आहियं च जं दव्वं ।
भावसमाहि चउव्विह, दंसणनाणे तवचरित्ते ॥

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ અ૦ ૬ ગા૦ ૧ ઉદ્દે૦ નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૨૭

૧ દ્રવ્ય—જે દ્રવ્ય પોતે સમાધિ રૂપ હોય જેમ દૂધ વિગેરે

૨ જેન વ દવ્વેણ જે દ્રવ્યવડે સમાધિ થાય જેમ ત્રિફલા વિગેરે.

૩ आहिच च जं दव्वं—જે દ્રવ્યના આરોગવાથી સમતા સમાધિ થાય.

આ ત્રણ દ્રવ્ય સમાધિ છે અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ચારમાંથી કોઈને પરસ્પર વાધો ન પડે તે પૂર્વકની આરાધના તે ભાવ સમાધિ.

बहुगुणविगप्पाइं, कुज्जा अत्तसमाहिए।
जेणऽण्णे णो विसज्झेज्जा, तेण तं तं समायरे ॥

શ્રી સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર૦ ૩ અ૦ ૩ ઉ૦ ૧૯ ગા૦

આત્મ શાતિ અર્થે બહુ ગુણકારી દૃષ્ટાન્તો અને મધ્યસ્થ વચનો બોલવા જેથી અન્ય દર્શનીયોને વિરોધનુ કારણ ન બને. તેથી તે તે અવિરોધિ વચન અને આચારોનુ પરિપાલન કરવું.

"समाधिः" चित्तस्वास्थ्यम्-

આ પ્રકરણમા 'ચિત્ત શાતિ' અર્થમા સમાધિ શબ્દ વપરાયો છે.

समाधिनिष्ठा तु परा, तदाऽऽसङ्गविवर्जिता।
सात्मीकृत-प्रवृत्तिश्च, तदुत्तीर्णाऽऽशयेति च ॥

યોગદૃષ્ટિસમુ૦ શ્લો૦ ૧૭૮

સમાધિ નામના યોગાંગથી યુક્ત, આસંગ દોષરહિત, આત્મીયતા ભાવની પ્રવૃત્તિ વાળી અને જેના આશય-આકાક્ષા ન રહ્યા હોય અર્થાત્ નિરાશી ભાવવાળી પરા નામની આઠમી દૃષ્ટિ છે.

"समाधिः" ध्यानविशेषफलम्-

આ પ્રસંગમાં સમાધિ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનનું ફળ તે સમાધિ એ રીતે કર્યો છે.

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

શ્રી પાતંજલ યોગદર્શન તૃતીયપાદ સૂત્ર૦ ૩

તેજ (ધ્યાન કાળમાં જુદા જુદા હોય એમાંનો કોઈ એક) અર્થ માત્રનો નિર્ભાસ (એકાગ્રતા પૂર્વકની તલ્લીનતા) તે સમાધિ કહેવાય. સ્વરૂપ શૂન્યની જેમ (આ સમાધિમા ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય એમ વિભાગ હોતા નથી. ત્રણેનુ એકીકરણ થઈ જાય છે) હોય છે.

न तु ध्यातृ-ध्यान-ध्येयादि विभागं गृह्णाति तदा समाधिरुच्यते ।

મહર્ષિ શ્રી પતંજલિ ઋષિજીએ ધ્યાતા-ધ્યેય-ધ્યાન એ ત્રણે વિભાગો જેમાં ન હોય, માત્ર ત્રણેની સમતુલા એકમેકતા વાળું ચિત્ત તે સમાધિ કહેવાય, એ પ્રમાણે સમાધિ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે અને સમાધિને યોગનુ આઠમુ અંગ બતાવ્યુ છે. પરમપૂજ્ય યાકિની મહત્તરાસુનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અને પ૦ પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજાએ પણ સમાધિને યોગના આઠમા અંગ તરીકે સ્વીકાર કરેલ છે પરન્તુ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ યોગશાસ્ત્રમા સાત અંગો લીધા છે પણ સમાધિ નામના આઠમા અંગનો ધ્યાન નામના યોગના સાતમા અંગમાં

સમાવેશ કરી દીધો છે. શુકલધ્યાનના છેલ્લા પાયામાં સમાધિ આવી જાય છે. શુકલધ્યાન અને સમાધિનુ એકીકરણ કરવાથી સમાધિ અંગ એમણે ન વર્ણવ્યુ. એ આપેક્ષિક સત્ય છે.

આ રીતે સમાધિ શબ્દનો વિવેચનાત્મક અર્થ અત્ર રજુ કર્યો છે. હજુ ઘણા સ્થળે એ શબ્દ પ્રયોગ થયેલો છે. પણ મોટે ભાગે અત્ર વર્ણવેલા અર્થોમાં એ અર્થોનો સમાવેશ થઈ જતો હશે, કદાચ કોઇ ઠેકાણે જુદા અર્થ પણ થતા હોય.

પ્રાર્થનાને રજુ કરતા શ્રી જયવીયરાય સૂત્રમા તો એક બાજુ નિયણુ કરવાની ના પાડી. છતા બીજી બાજુ હિતકરદષ્ટિ રાખી કલ્યાણકર નિયાણાની રજુવાત કરી છે. નમસ્કાર કરવાના ફળ તરીકે એ નિયાણમાં સમાધિ મરણની પણ યચના નમ્ર રીતે કરી છે

दुक्खक्खओ कम्मक्खओ, समाहिमरणं च बोहिलाभो अ।
संपज्जउ मह एअ तुह नाह! पणामकरणेण ॥

શ્રી જયવીયરાય સૂત્ર૦ ગાથા ૪

આ ઉપરથી એટલુ જાણી શકાય છે કે સમાધિ શબ્દ આપણા ત્યાં કેવો રૂઢ છે

વિશેષ જ્ઞાન–સમજણની અલ્પતા વાળા મનુષ્યો સમાધિ એટલે શ્વાસોશ્વાસ બંધ કરી ધ્યાનમુદ્રાએ બેસી જાય કે જમીનમા દટાઈ જાય એને કહે છે, પણ એ વાસ્તવિક સમાધિ ન ગણાય

ઉપર કરેલા અર્થોથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે સમાધિ

યોગનિષ્ઠ આ૦ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી

વંદન હો વિરલયોગી-દિવ્ય વિભૂતિને

શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

નિ...વે...દ...ન

પ્રસ્તુત મંડળની સ્થાપના માણસામાં વિ. સં. ૧૯૬૫ માં સ્વ. પૃ. આ. મ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ કરી હતી. તેઓશ્રી મહાનયોગી, પ્રખરવક્તા, અને શીઘ્રકવિ હતા. તેમનુ અખિલ સંયમી જીવન લોકભોગ્ય, વિદ્વદ્‌ભોગ્ય અને રચનાત્મક સાહિત્ય સર્જક તરીકે સુવિખ્યાત છે. ત્યાગી અવસ્થામાં એકસો પંદર ઉપરાત ગ્રંથો તેમણે લખ્યા છે. લગભગ પંદર વર્ષ પહેલાં પૃ. આ. મ. શ્રી કીર્તિસાગરજી મુબઈમાં ચાતુર્માસ હતા, ત્યારે લગભગ ચાલીશ હજારનુ ભંડોલ તેમની નિશ્રામાં થયુ હતું. અત્યાર સુધી સંસ્થા તરફથી સ્વ. પૃ. આ. શ્રી બુદ્ધિસાગર-સૂરિજીના લગભગ તમામ ગ્રંથો છપાઈ ગયા છે. કર્મયોગ તથા આનંદઘનપદ સંગ્રહ જેવા મહાન ગ્રંથોની લગભગ ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પાડવામાં આવી છે. તાજેતરમાં એમના હસ્તાક્ષરમાં જ લખેલી 'મહાવીરગીતા' લગભગ ત્રણ હજાર

ચિદાનંદજી તથા પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી વિગેરેનાં અનેક પદો ઉતાર્યાં છે. આ ગ્રંથ ઘણો જ ઉપયોગી અને અલભ્ય હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. યોગ માર્ગના અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત ગ્રંથ વાચવા લાયક, મનન કરવા લાયક અને નિદિધ્યાસન કરવા લાયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૂ. ઉ. મ. શ્રી કૈલાસસાગરજીના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન પૂ. ક્ષમાસાગરજીએ લખી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દૃષ્ટિદોષથી કે મુદ્રણદોષથી જે કાંઇ અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તે માટે ક્ષમા યાચી વિરમીએ છીએ.

મુંબઇ, વિ. સં. ૨૦૨૧
ચૈત્ર સુદી ૧૫, ગુરૂવાર

હીરાલાલ જુ. શાહ
જયન્તીલાલ લ. દલાલ
પોપટલાલ મ. પાદરાકર
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

समाधिशतकम्

येनाऽऽत्माऽबुध्यतात्मैव, परत्वेनैव चापरम् ।
अक्षयाऽनन्तबोधाय तस्मै, सिद्धात्मने नमः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—સકલ કર્મથી રહિત મુક્ત એવા સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ, જે સિદ્ધભગવતે આત્માને આત્મ રૂપે જાણ્યો તેમજ જેણે શરીર, મન, વાણી, આદિ પુદ્ગલ ભાવને પરરૂપે જાણ્યો, આત્માથી અન્ય સર્વ અચેતન છે, એમ જાણી જેઓ તેનાથી વિરામ પામ્યા, એવા સિદ્ધ ભગવાન અનંત અવિનશ્વર, જ્ઞાનરાય, સદાકાલ વર્તે છે, તેમને નમસ્કાર થાઓ. કેવલ્યજ્ઞાન કહેવાથી અનત દર્શન, અનત સુખનું ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે તે જ્ઞાનની સાથે દર્શન. સુખનો અવિનાભાવ છે. (નિત્ય સબંધ છે.)

અત્ર સ્થળે શંકા થશે કે. ઈષ્ટ દેવ પંચ પરમેષ્ટિરૂપ છે. છતાં સિદ્ધને કેમ નમસ્કાર કર્યો તેના સમાધાનમાં સમજવું કે-વ્યાખ્યાતા અને શ્રોતાને સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે, માટે સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે વળી સિદ્ધ શબ્દથી જ અરિહંત આદિનું ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે તેમને પણ નયાપેક્ષાએ દેશથી સિદ્ધપણું છે

અત્ર પૂર્વાર્ધથી મોક્ષોપાય કહ્યો, અને ઉત્તરાર્ધથી મોક્ષ સ્વરૂપ કહ્યું છે—

जयन्ति यस्याऽवद्‌तोऽपि भारती,
विभूतयस्तीर्थकृतोऽप्यनीहतुः ।
शिवाय धात्रे सुगताय विष्णवे;
जिनाय तस्मै सकलात्मने नमः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ-અર્થે ઉપદેશ કર્તા સકલ ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરે છે જે ભગવાનની ભારતી રૂપ વાણી વિભૂતિ કોઇ પણ આત્માને બાધ ન કરતી છતી વિજયી વર્ત્તે છે. તે ભારતીની વિભૂતિયો કેવી છે તે કહે છે. अवदतोऽपि એ વિશેષણ દિગમ્બર આમ્નાયનુ છે, કેમ કે દિગમ્બર મતમા ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિ અનક્ષર રૂપ છે. શ્વેતામ્બર મતમાં ભગવાન અક્ષર રૂપ વાણીથી મુખ દ્વારા ઉપદેશ આપે છે. ભગવાન અક્ષરરૂપથી ઉપદેશ આપે છે તેનો નિર્ણય સિદ્ધાંત ગ્રંથોથી જોઈ લેવો.

अवद्‌तोऽपि એ વિશેષણ સહિત વિભૂતિયો જાણવી, અથવા દ્વ દ્વ-સમાસ કરતા, વાણી તથા છત્ર, ચામર, પ્રાતિહાર્યાદિક વિભૂતિ એમ બેનો સમાવેશ થઈ શકાય. નિરીહ એવા ભગવંત છતાં જેની એવી વિભૂતિ છે. ઇચ્છા મોહનીય કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુએ મોહનીય કર્મનો નાશ કર્યો છે, તેથી ઇચ્છા રહિત છે, અર્થાત્ તેથી કરવાની ઇચ્છા રહિત એવા તીર્થંકર છે એટલે કે સંસાર સમુદ્રથી તરવાના તીર્થ જેવુ આગમ (તીર્થ) કરનાર છે

શિવાય—પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ છે તેમને, ધાત્રે એટલે સકલ લોકનો ઉદ્ધાર કરનાર એવા તેમને, સુગતાય એટલે સમ્યગ્ અનંત ચતુષ્ટયને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા તેમને જિનાય એટલે રાગ-દ્વેપ જિત્યા છે એવા તેમને, વિષ્ણવે એટલે સર્વ લોકાલોકના કેવળજ્ઞાન વડે વ્યાપક બને છે એવા તેમને, સકલ નિર્મલ આત્માઓને નમસ્કાર થાઓ.

આ સ્થળે શિવાય, ધાત્રે, સુગતાય, વિષ્ણવે એ પદથી એમ સૂચવ્યુ કે પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સિદ્ધ એવા જિન તે જ શિવ છે. (મહાદેવ) તે જ સુગત છે. તે જ કેવલજ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે માટે વિષ્ણુ છે. અને તે જ પોતાના ગુણોને આવિર્ભાવપણે કરવાથી બ્રહ્મા (વિધાતા) જાણવા શિવ એટલે મહાદેવ (પરમ નિર્મલ આત્મા જેનો છે તે મહાદેવ જાણવા.) કહ્યુ છે કે—

શ્લોકઃ—

रागद्वेषौ महामल्लौ, दुर्जितो येन निर्जितौ ।
महादेव तु त मन्ये, शेषा वै नामधारका ॥ १ ॥

અર્થ—દુર્જય રાગ-દ્વેષ રૂપ બે મહામલ્લ છે. તે બેને જેણે જિત્યા તે મહાદેવ જાણવા. બાકીના નામધારક મહાદેવ જાણવા.

ધાત્રે એ પદના કથનથી સમજવાનુ કે-જે અજ્ઞાની લોકો દુનિયાના બનાવનાર બ્રહ્મા કહે છે તે બ્રહ્માનુ અત્રે ગ્રહણ કર્યું નથી. સુગતાય એ પદના કથનથી જિન તે જ સુગત છે પણ અન્ય ક્ષણિકવાદીઓ જેને સુગત માને છે તે સુગત નહીં. વિષ્ણુ એ પદથી સમજવું કે-જિનેશ્વર જ કેવલજ્ઞાનથી વિષ્ણુ

જાણવા, પણ જે દુનિયામાં અવતાર ધારણ કરે છે તે વિષ્ણુ કે જે રાગ-દ્વેષ સહિત છે, તેનું અત્રે ગ્રહણ કરવું નહીં. કારણ કે રાગ-દ્વેષાદિકના અસ્તિત્વથી તે માત્ર નામના વિષ્ણુ છે. જિન તે જ વાસ્તવિક વિષ્ણુ જાણવા.

હવે આત્મસ્વરૂપ પ્રયોજન દર્શાવે છે.

श्रुतेन लिंगेन यथात्मशक्ति, समाहितान्त करणेन सम्यक् ।
समीक्ष्य कैवल्य सुखस्पृहाणां; विविक्तमात्मानमथाभिधास्ये. ३

ભાવાર્થ—શ્રુતથી, લિંગથી, શક્તિને અનુસરીને સમાહિત હૃદયથી, સમ્યગ્ નિરીક્ષા કરીને, કૈવલ્યસુખ સ્પૃહવંતોને માટે વિવિક્ત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કહીશ.

ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કર્યા બાદ કર્મમલ રહિત આત્મસ્વરૂપ કહીશ, શક્તિને અનુસરી યથાશક્તિ કહુ છુ. તેવા પ્રકારના આત્માની નિર્મળ મનથી નિરીક્ષા કરીને કહુ છું નિરીક્ષા શાથી થાય ? એક તો શ્રુતિ એટલે સૂત્રસિદ્ધાતથી. તેમજ લિંગ એટલે હેતુથી. તે આ પ્રમાણે. આત્મા શરીરાદિકથી ભિન્ન છે. કેમકે તે ભિન્ન લક્ષણવાળો છે. જે જેનાથી ભિન્ન લક્ષણવાળું હોય તે તેનાથી ભિન્ન હોય છે, જેમકે જલથી અગ્નિ ભિન્ન લક્ષણવાળો છે તો જલથી અગ્નિ ભિન્ન છે. તેમ આત્મા અને શરીર ભિન્ન લક્ષણોપેત છે એ લક્ષણ કઇ અપ્રસિદ્ધ છે એમ નથી કેમકે આત્મા જ્ઞાનથી ઉપલક્ષિત છે અને શરીર જડ સ્વભાવવાળુ છે. એકાગ્ર ચિત્તથી આવું અનુભવજ્ઞાન પામીને બેના લક્ષણ કહુ છુ. સકલ કર્મમલથી રહિત થતા

જે નિર્મલ શાશ્વતસુખ ભાસે છે તે સુખની સ્પૃહા જેમને છે તેવા અધિકારીને આત્મસ્વરૂપ કહું છુ.

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી કૃત સમાધિશતક દોધક છંદમા છે તેનુ વિવેચન.

સમાધિશતક

પ્રણમી સરસતિ ભારતી, પ્રણમી જિન જગબંધુ,
કેવલ આતમ બોધકો, કરશું સરસ પ્રબંધ. ૧
કેવલ આતમ બોધ હે, પરમારથ શિવપંથ,
તામેં જીનકું મગનતા, સોઈ ભાવ નિગ્રંથ ૨
ભોગજ્ઞાન જ્યુ બાલકો, બાહ્યજ્ઞાનકી દૌર,
તરૂણભોગ અનુભવ જીસ્યો, મગનભાવ કછુ ઔર. ૩

વિવેચન—સરસ્વતી ભારતીને તથા જગતના બંધુ એવા જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે-કેવલ જેનાથી આત્મબોધ થાય એવો આત્મજ્ઞાનનો સરસ પ્રબંધ રચીશ.

કેવલ આત્મજ્ઞાન જ પરમાર્થથી મોક્ષનો માર્ગ છે, એવા આત્મજ્ઞાનમા જે મુનિને મગ્નતા છે તેજ ભાવનિગ્રંથ જાણવા ચાર નિક્ષેપાએ નિગ્રંથના ચાર ભેદ છે ૧. નામ નિગ્રંથ જેનુ નિગ્રંથ એવુ નામ તે સ્થાપના નિગ્રંથ કોઇપણ વસ્તુમાં નિગ્રંથની સ્થાપના તે દ્રવ્યનિગ્રંથ એટલે વ્યવહારે જોતા નિગ્રંથનો વેષ ધારણ કર્યો છે પણ આત્મજ્ઞાનનો સમ્યગ્ રીતિએ જેને ઉપયોગ નથી તે પૂર્વોક્ત વેષાદિ સહિત આત્મજ્ઞાનના ઉપયોગે જે મુનિ વર્તે છે. તે ભાવનિગ્રંથ છે

આત્મજ્ઞાનની ચાહનાથી અને તેમાં મગ્નતાથી ભાવનિર્ગ્રંથ પણું સાબીત થાય છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કે જે અધ્યાત્મજ્ઞાની હતા તેઓ વાસુપૂજ્યના સ્તવનમાં કહે છે કે-

આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનદઘન મતિસંગી રે.

—વાસુપૂજ્ય

જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાતા છે તે શ્રમણ કહેવાય છે. नाणेण य मुणी होइ આત્મજ્ઞાનથી મુનિ જાણવા, એ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા કહ્યું છે. આત્મજ્ઞાનહીન રજોહરણ મુખવસ્ત્રિકા ધારણ કરનાર દ્રવ્યલિંગી જાણવા. ભાવલિંગીપણું તો સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં વ્યાપી રહ્યું છે, માટે વસ્તુ જેવી છે તેવી વસ્તુને પ્રકાશે. પ્રગટ કરે. આત્માથી બાહ્યપદાર્થોમાં સ્વરૂપજ્ઞાન નથી, પણ આત્મિકજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપજ્ઞાન જાણવુ. આત્મજ્ઞાની આનંદનો ઘન જે પરમાત્મા તેમાં જેણે પોતાની મતિ સહચારી કરી તેવો હોય છે.

તરુણ પુરુષ અને તરુણ સ્રીના હાસ્ય, કેલિ, ભોગાદિકના આનદનુ અનુભવજ્ઞાન નાના બાળકોને હોતું નથી. તેવી જ રીતે જે જીવો બાહ્યજ્ઞાનની દોરમા જ્યા ત્યા બ્રાંતિથી સુખની બુદ્ધિ ધારણ કરી રહ્યા છે એવા આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાની જીવો છે તેમને અધ્યાત્મજ્ઞાનથી થતું સુખ તેની મગ્નતાનુ ભાન બીલકુલ લેશમાત્ર પણ થતું નથી. કારણ કે, અજ્ઞાની અજ્ઞાનમા, જેમ સુવર-ભુંડ વિષ્ટામા આનંદ માને છે તેમ તે માને છે હંસ જેમ માનસરોવરમા આનદ માને છે તેમ જ્ઞાની આત્મજ્ઞાનમાં

આનંદ માને છે. તાત્પર્યાર્થ કે—અજ્ઞાની અધ્યાત્મસુખનો સ્વાદ શી રીતે આસ્વાદે! આત્મજ્ઞાની સત્ય સુખ ભોગવે છે. અધ્યાત્મ સુખની બરોબર કોઇ સુખ નથી. શ્રી અધ્યાત્મ-સારમાં શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે—

कान्ताधरसुधास्वादाद्यूनां यज्जायते सुखम् ।
बिन्दुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रस्वादसुखोदधेः ॥

સ્રીના અધરરૂપ અમૃતના સ્વાદથી જુવાન પુરુષોને જે સુખ ઊપજે છે, તે સુખ તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતા સુખ સમુદ્રની આગળ એક બિંદુ માત્ર છે. આત્મજ્ઞાનની મગ્નતા કંઇ જુદા જ પ્રકારની છે. એ મગ્નતાની આગળ સર્વ પ્રકારની ક્ષણીક મગ્નતા તુચ્છ છે. માટે આત્મજ્ઞાન પરમ સુખ-કારી છે એમ સમજી સર્વ ભવ્ય જીવોએ તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આત્મજ્ઞાન સર્વ સુખ શિરોમણિ છે. આત્મજ્ઞાનથી થતી મગ્નતા જેણે જાણી તેણે જાણી છે. વાણીથી કહી શકાતી નથી.

बहिरन्त परश्चेति. त्रिधाऽऽत्मा सर्वदेहिषु ।
उपेयातात्र परमं; मध्योपायाद् बहिस्त्यजेत् ॥

સર્વદેહીમાં— બહિરાત્મા. અંતરાત્મા, અને પરમાત્મા, એ ત્રણ પ્રકારે આત્મા છે. તેમાં અંતરાત્માથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી અને બહિરાત્માનો ત્યાગ કરવો.

જડ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ તે બહિરાત્મા, શરીરમાં આત્મા છે એવી બુદ્ધિ તે અંતરાત્મા: અને નિર્મલ રત્નત્રયી યુક્ત તે પરમાત્મા. એ ત્રણ પ્રકારે આત્મા સર્વ દેહીમા રહેલો છે.

અભવ્ય જીવોમાં તો બહિરાત્મા માત્રનો જ સંભવ છે. ત્યારે પ્રશ્ન કે સર્વ દેહીમાં ત્રિધા આત્મા હોય તે શી રીતે કહેવાય? ઉત્તરમાં સમજવુ કે—અભવ્યમાં પણ દ્રવ્યરૂપતાએ ત્રણ પ્રકારના આત્માનો સદ્ભાવ ઉત્પન્ન છે. અભવ્ય જીવોમાં અંતરાત્મત્વ અને પરમાત્મત્વ સત્તાએ રહ્યુ છે પણ અભવ્યોમાં અંતરાત્મત્વ અને પરમાત્મત્વનો આવિર્ભાવ (પ્રગટભાવ) થતો નથી, તેથી અભવ્ય જીવો પરમાત્મપદ પામતા નથી અને મોક્ષમા જતા નથી. અભવ્ય જીવોમા આવિર્ભાવે સદાકાળ બહિરાત્મપણુ છે કારણ કે તેમા તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કારણ છે. અભવ્ય જીવોમા પાચ જ્ઞાનાવરણની ઉપપત્તિ ઘટે છે કેવલજ્ઞાન, કેવલ દર્શન અને ક્ષાયીક ચારિત્રની સામગ્રી તેઓને પ્રાપ્ત થવાની નથી, માટે તે અભવ્ય કહેવાય છે, પણ તેઓમાં સત્તાની અપેક્ષાએ ત્રિધાત્મનુ અભાવપણું ઘટતુ નથી અથવા ભવ્ય રાશિની અપેક્ષાથી સર્વ દેહી એમ કહ્યુ છે એમ પણ માની શકાય, અથવા આસન્ન તેથી દૂર તથા દૂરતર ભવ્યોમાં તથા અભવ્યોમાં ત્રિધા આત્મા કહ્યો ત્યારે શ્રી સર્વજ્ઞ જે પરમાત્મા છે, તેનામાં અતરાત્મા અને બહિરાત્માના અભાવથી એ વ[illegible] ઘટી નહિ એમ શકા કરવી તે પણ નકામી છે, કારણ ભૂતપ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષાથી તેમનામાં પણ તે આત્માનો વિરહ નથી એમ ઘૃતઘટની પેઠે આ વાત સિદ્ધ થાય છે જે સર્વજ્ઞા વસ્થામા પરમાત્મા થયા તે પણ પૂર્વે અંતરાત્મા અને તે અં તરાત્માની પૂર્વે બહિરાત્મા હતા એમ ઘૃતના ઘટની પેઠે સિદ્ધ છે અંતરાત્મત્વનુ બહિરાત્મત્વ જે તે ભૂતપ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષા [illegible] અતરાત્મત્વન પરમાત્મત્વ જે તે ભાવિ પ્રજ્ઞાપનન[illegible]

જ્યાં લગે આતમ દ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યુ;
તિહા લગે ગુણ ઠાણુ ભલુ, કિમ આવ્યે તાણ્યુ. આતમ૦
કષ્ટ કરો સંજમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
જ્ઞાનદશા વિણ જીવને, નહીં દુઃખનો છેહ. આતમ૦

જ્યાંસુધી આત્મદ્રવ્યનુ લક્ષણ રૂડી રીતે જાણ્યુ નથી. અનેકાંતપણે આત્માને રૂડી રીતે જાણ્યો નથી, ત્યાંસુધી રૂડું એવું ગુણસ્થાનક તાણ્યુ છતું પણ આવતું નથી, ભલે તમે અનેક પ્રકારના કષ્ટ કરો અને સંજમ ધારણ કરો. પોતાની દેહને ગાળી નાખો પણ આત્મજ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના દુઃખનો નાશ થતો નથી. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પણ કહે છે કે.—

કોઇ કંત કારણ કાષ્ટ ભક્ષણ કરે રે, મળશુ કંતને ધાય,
એ મેળો નવિ કહિએ સંભવે રે, મેળો ઠામ ન ઠાય.
ઋષભ૦ ૧

કોઇ પતિરંજન અતિઘણું તપ કરે રે, પતિરંજન તન તાપ,
એ પતિરંજન મેં નવિ ચિત્ત ધર્યું રે, રંજન ધાતુ મિલાપ.
ઋષભ૦ ૨

ઇત્યાદિકથી સમજવુ કે આત્મજ્ઞાન વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ [illegible]થી. શ્રી દશવૈકાલીકમા પણ કહ્યુ છે કે પઢમં નાણં તઓ [illegible]ા પ્રથમ જ્ઞાન પશ્ચાત દયા અર્થાત્ જીવ તથા અજીવના [illegible]ન વિના દ્રવ્યદયા તથા ભાવદયા પણ થઈ શકતી નથી. [illegible] કહ્યુ છે કેઃ—

શ્લોક.

[illegible] दुःख[illegible] [illegible] ।
[illegible]तरामा [illegible] [illegible] भवेत् । १

વળી અન્ય મતોમાં પણ કહ્યુ છે કે જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્ કુરુતેऽર્જુન ? જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મને બાળી ભસ્મીભૂત કરે છે.

વળી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસમાં કહે છે કેઃ—

બાહ્યક્રિયા છે બાહિરયોગ, અંતરક્રિયા દ્રવ્ય અનુયોગ,
બાહ્યહીન પણ જ્ઞાનવિશાલ, ભલો કહ્યો મુનિ ઉપદેશમાળ. ૧

વળી પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કહ્યુ છે કેઃ—

ગાથા

जो जाणइ अरिहंते, दव्वगुणपज्जवंतेहिं ।
सो जाणइ अप्पाणं, मोहो खलु जाहि तस्स लयं ॥ १

જે ભવ્ય દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયથી અરિહંતને જાણે છે, તે પોતાના આત્માને જાણે છે, અને તેનાથી મોહનો નાશ થાય છે, માટે જ્ઞાન વિના માત્ર વ્યવહાર ચારિત્રથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે આત્મજ્ઞાનનો ખપ કરવો—

આત્મજ્ઞાનીનુ લક્ષણ કહે છે જે સત્ય એવા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમા રાચે અને તેમા માચી રહે (મગ્નતા ધારણ કરે) અને પંચેંદ્રિયના વિષયોની યાચના કરે નહિ, ફક્ત મોક્ષમાર્ગમા માચી રહે, અને તેમાં જ લયલીનતાથી નાગી રહે, તે જ આત્મજ્ઞાની જાણુવો

દોધક છંદ

બાહિર અતર પરમ એ, આતમ પરિણુતિ તીન,
દેહાદિક આતમભરમ, બહિરાતમ બહુદીન ૭

વિવેચનઃ—બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ રીતે આત્માની ત્રણ પરિણતિ છે, તેમા પ્રથમ દેહ, વાણી, મન વિગેરેમા જેને આત્મત્વબુદ્ધિ છે તે બહિરાત્મા જાણવો. અને તેવો બહિરાત્મ પ્રાણી પરવસ્તુને પોતાની માની રાગ-દ્વેષના યોગે કર્માષ્ટક ગ્રહી અનેક યોનિમાં અવતાર ધારણ કરી અનેક પ્રકારના તીવ્ર દુઃખ પામે છે. વળી જેમ બકરી કસાઇના હાથમાં આવેલી અતિ દીન હોય છે તેમ આત્મા પણ સિંહ-સમાન છતાં પરવસ્તુમા પોતાની બુદ્ધિ ધારણ કરી કર્મ પાંજરામાં પડ્યો છતો અતિ દીન ગરીબ થઈ ગયો છે વળી જેમ દુનિયામાં કોઈ માણસની પાસે ધન હોય નહિ ખાવા પીવાનું હોય નહિ, વસ્ત્ર પણ મળે નહિ, તે દીન કહેવાય છે. તેમ બહિરાત્મા પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મીના અભાવે, તેમ જ જ્ઞાનરૂપભોજનના અભાવે, તેમ વળી સમતા રૂપ પાણીના અભાવે, તેમ વૈરાગ્યરૂપ વસ્ત્રના અભાવે, પુદ્ગલરૂપ ભિક્ષાને ઈચ્છા પાત્રમા ગ્રહણ કરતો અતિ દુખી થઈ ગયો છે. વળી જેમ કોઇ મનુષ્યના શરીરે અનેક પ્રકારના રોગ થાય છે. જરા માત્ર પણ શાંતિ મળતી નથી. મુખે હાય હાય પોકારે છે. સો સગાવહાલા પાસે બેઠા બેઠા રૂદન કરે છે પણ કોઇનાથી દુઃખ લેવાતું નથી. રોગી મનુષ્ય તે પ્રસંગે અતિ દુઃખી હોય છે. તેવી જ રીતે જે અજ્ઞાની જીવે શરીરને જ આત્મા માની લીધો છે વા પંચભૂત છે તે જ આત્મા છે એમ માની લીધુ છે. તે મનુષ્ય મિથ્યાત્વ. અવિરતિ. કષાય, યોગ. આધિ. વ્યાધિ, ઉપાધિથી મહારોગી જાણવો. તેનો રોગ કોઇનાથી લેવાતો નથી. અંતે તે મરીને બહિરાત્મા પ્રાણી નરક વા તિર્યંચગતિમા

એટલે કર્મરૂપ અંજનથી રહિત, અને અકલ ગતિ એટલે જેની ગતિ કળી શકાય નહિ, એવા આત્મા શરીરમા અસંખ્યાત પ્રદેશથી વ્યાપી રહેલા છે. તે જ્ઞાન વડે ઓળખાય છે. દૂધમાં જેમ પાણી મળી રહેલુ છે તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. એમ કહેવાથી પંચભૂતના સંયોગથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનનાર ચાર્વાકવાદીનું ખંડન થયુ સમજવું

नारकं नारकाङ्गस्थ, न स्वयं तत्त्वतस्तथा ।
अनन्तानन्तधीशक्तिः, स्वसंवेद्योऽचलस्थितिः ॥९॥

ભાવાર્થ—નરક યોગ્ય દેહમા રહ્યો હોય તો આત્મા હું નારકી છું એમ માને છે પણ પોતાનું યથાર્થ રૂપ તે જાણતો નથી. આત્મા કર્મની ઉપાધિ વિના નરાદિક રૂપને પોતાની મેળે લેતો નથી. તત્વ થકી કર્મની ઉપાધિવાળો આત્મા નથી, માત્ર વ્યવહારમાં તેવો કહેવાય છે જીવને મનુષ્યાદિપર્યાય પ્રાપ્ત થયેલા છે. તે કર્મોપાધિ કૃત છે. કેમ કે કર્મ નિવૃત્તિ થતાં પર્યાય પણ નિવૃત્તિ પામે છે. અર્થાત્ તે તે પર્યાય જીવને વાસ્તવ નથી માટે જ કહેવામાં આવે છે કે આત્મા તો અનંતાનંત જ્ઞાન શક્તિવાળો છે અને અનંતવીર્ય શક્તિવાળો છે એવો છતા શી રીતે જાણી શકાય? માટે જણાવે છે કે તે આત્મા સ્વયંવેદ્ય છે અને તે અચળ સ્થિતિવાળો છે, તેના રૂપનો વિનાશ સંભવતો નથી.

स्वदेहसदृशं दृष्ट्वा, परदेहमचेतनम् ।
परात्माधिष्ठितं मूढः, परत्वेनाध्यवस्यति ॥ १० ॥

વિવેચન—બહિરાત્મા સ્વદેહના સરખું પારકું શરીર પ

જોઇ કર્મ વશથી સ્વીકાર કરેલા અચેતન દેહને પણ અન્ય આત્મા તરીકે સ્વીકારે છે.

આમ કરવાથી પશ્ચાત્ શું કરે છે તે બતાવે છે

स्वपराध्यवसायेन, देहेष्वविदितात्मनाम् ।
वर्तते विभ्रमः पुंसां, पुत्रभार्यादिगोचरः ॥ ११ ॥

અર્થ—જેઓએ નથી જાણ્યુ આત્મ સ્વરૂપ એવા પુરુષોને સ્વ અને પરની પરિણતિથી, અમુક પુત્ર, અમુક સ્ત્રી, અમુક મારો આદિ પ્રગટપણે વિપર્યાસ થાય છે.

ભાવાર્થ—વિભ્રમ એટલે વિપર્યાસ-મિથ્યાજ્ઞાન, તે થાય છે કોને થાય છે? તો જે આત્મસ્વરૂપ નથી જાણતા તેઓને. શાથી થાય છે? કે ઉક્ત એવા સ્વપર અધ્યવસાયથી. ક્યાં થાય છે? કે દેહમાં શા પ્રકારનો વિભ્રમ થાય છે? કે પુત્ર ભાર્યાદિગોચર, અર્થાત્ આત્માને ઉપકાર નહિ એવાં પુત્ર, દારા, ધન, ધાન્યાદિક પોતાનાં છે એવો ભ્રમ થાય છે. તેમની સંપત્તિમા સંતોષ માને છે.

અરિ પુત્રાદિક કલ્પના, દેહાતમ અભિમાન:
નિજ પર તનુ સંબંધ મતિ, તાકો હોત નિદાન ૧૧

વિવેચન—દેહને વિષે આત્મબુદ્ધિના અભિમાનથી શત્રુ, પુત્ર, મિત્ર આદિ કલ્પના થાય છે. આ પારકું અને પોતાનુ એવો અધ્યવસાય પુગલ ભાવમા ઉત્પન્ન કરાવનાર દેહમા આત્મબુદ્ધિનુ અભિમાન છે

દેહાદિક આતમભ્રમી, કલ્પી નીજ પર ભાવ
આતમજ્ઞાની જગ લહે, કેવલ શુદ્ધ સ્વભાવ. ૧૨

વિવેચન—દેહ, વાણી, પ્રાણ અને મનમા આત્મબુદ્ધિનો જેને ભ્રમ છે એવો પુરુષ આ પોતાનું અને આ પારકું છે એમ પુગદ્દલ ભાવમાં કલ્પના કરે છે, પણ જેને આત્મજ્ઞાન થયેલું છે તેવો ભવ્યાત્મા કેવળ આત્મિક શુદ્ધ સ્વભાવને જગત્માં પોતાનો માને છે. પુદ્ગલમાં અહંવૃત્તિનો ઉદય જ્ઞાનીને થતો નથી. જ્ઞાની પોતાના આત્મામા સ્વબુદ્ધિ ગ્રહણ કરે છે.

अविद्यासंज्ञितस्तस्मात्सस्कारो जायते दृढः ।
येन लोकोऽङ्गमेव स्व, पुनरप्यभिमन्यते ॥ १२ ॥

અર્થ—બહિરાત્મામા અવિદ્યાનો સંસ્કાર દઢ થાય છે અને તેનાથી લોક જન્માન્તરમા પણ શરીરને જ આત્મ માને છે.

વિવેચન—તે વિભ્રમ થકી બહિરાત્મામાં આત્મ ભ્રાન્તિ રૂપ વાસના દઢ થાય છે. અને તે અવિદ્યા થકી અજ્ઞાની જન્માન્તરમાં પોતાના શરીરને જ આત્મરૂપ સ્વીકારે છે. સસ્કારનું એવું સામર્થ્ય છે કે પરભવમાં પણ તેવા જ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ આજના દિવસના કરેલા કાર્યના સંસ્કારો બીજા દિવસે, રાત્રિનુ અન્તર છતા પણ તેવા જ રૂપે ભાસે છે, તે જ રીતે આ ભવના સસ્કારો જેવી બુદ્ધિમા દઢ થયેલા હોય છે તેવા પ્રકારના પરભવમાં જન્મ થતા પ્રગટ થાય છે. સમ્યક્ મતિથી સમ્યક્ સંસ્કાર અને દુષ્ટ મતિથી દુષ્ટ સસ્કાર પરભવમા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ભવ્ય પુરુષોએ આત્મામા જ આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરવી અને પુદ્ગલમા અજીવ બુદ્ધિ ધારણ કરી સ્વસ્વભાવમા રમવુ

देहे स्वबुद्धिरात्मानं, युनक्त्येतेन निश्चयात् ॥
स्वात्मन्येवात्मधीस्तस्माद्वियोजयति देहिनम् ॥ १३ ॥

અર્થ—દેહમા આત્મબુદ્ધિ થવાથી દેહ સાથે જ યોગ રહે છે અને આત્મમાં આત્મબુદ્ધિથી દેહનો વિયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ—અનાદિકાળથી બહિરાત્માને દેહમા આત્મબુદ્ધિની ભ્રાંતિ થાય છે અને તે આત્માને પરમાનંદ નહિ પામવા દેતાં દેહમા જ બાધી રાખે છે. અર્થાત્ દીર્ઘ સંસાર તાપમા પાડે છે. આત્માને જડ જેવો રાખે છે. જેને આત્મામા જ આત્મબુદ્ધિ છે એવો અંતરાત્મા પોતે પુદ્ગલના સયોગથી મુક્ત થાય છે અને પરમાત્મરૂપ બને છે

देहेष्वात्मधियां जाताः, पुत्रभार्यादिकल्पना ।
सम्पत्तिमात्मनस्ताभिर्मन्यते हा, हतं जगत ॥ १४ ॥

અર્થ—દેહમા આત્મબુદ્ધિ થતા પુત્ર ભાર્યાદિકની કલ્પનાઓ થઈ અને પોતાની સપત્તિ તેથી મનાઇ, હા ઇતિ ખેદે આવી ભ્રાંતિથી જગત હણાયુ.

વિવેચન—અજ્ઞાની જીવને દેહમા આત્મબુદ્ધિની ભ્રાંતિ થતાં આ મારો પુત્ર, આ મારી પ્રાણપ્રિયા સ્ત્રી. આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારુ ઘર. આ મારુ રાજ્ય, આ મારુ ક્ષેત્ર, આ મારો બાગ એવી અહંવૃત્તિની કલ્પનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

અનાત્મરૂપ વસ્તુઓથી આત્માને લેશ પણ ઉપકાર નથી તેમ છતા અજ્ઞાન યોગે જેઓ સ્ત્રી. ધન, પુત્ર. લક્ષ્મીને પોતાના માને છે તેઓ કેવળ ઠગાય છે હા ! એમ માનનારુ જગત્ વિનાશ પામ્યુ છે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપના પરિજ્ઞાન વિના જગતને ત્ર બહિરાત્મ ભાવના [illegible] રહે છે

તજવી. વાચાના ચાર ભેદ છે. ૧ પરાવાચા. ૨ પશ્યન્તિવાચા. ૩ મધ્યમાવાચા અને ૪ વૈખરીવાચા. તેમાં મુખથી જે વાણી બોલાય છે તે વૈખરીવાચા કહેવાય છે, તેને જ બાહ્ય વાચા કહે છે અંતરમા સૂક્ષ્મ ચિંતનરૂપ જે સંકલ્પ ઉઠે છે તે તથા પશ્યંતિ અને મધ્યમાને અંતર્વાચા કહેવામાં આવે છે. પૂર્વોક્ત બાહ્ય અને અંતર્વાચાને તજવાથી બાહ્ય આંતર ત્યાગરૂપ યોગ કહ્યો. તે કરવાથી આત્માની સ્થિરતારૂપ એવો સમાધિયોગ થાય કે સંક્ષેપમા આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશક તે યોગ જલ્દીથી બને છે. અત્રે ગ્રંથકર્તાએ ઉત્તમ સમાધિયોગ બતાવ્યો છે. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ લક્ષણ સમાધિનુ રહસ્ય પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અંતર વાચાને તજવી તે રાજયોગનું લક્ષણ છે, તેનો પણ અન્તરભાવ અત્રે આ શ્લોકના ભાવાર્થમા થાય છે.

यन्मया दृश्यते रूपं, तन्न जानाति सर्वथा।
जानन्न दृश्यते रूपं, ततः केन ब्रवीम्यहं ॥ १८ ॥

અર્થ—જે રૂપ મારાથી દેખાય છે તે તો મને સર્વથા જાણતું નથી અને જે જાણે છે તે દશ્ય નથી, ત્યારે હું કોની સાથે બોલુ ઇન્દ્રિયાદિથી પરિછિદ્યમાન શરીરાદિક જે દશ્ય છે તે તો અચેતન છે એટલે હુ તેને જે કંઈ કહું તેને સમજવાનુ નથી અને વાત કરવાનો વ્યવહાર તો જે જાણે તેની સાથે ઘટે. શરીરાદિક તો જડ છે તેથી તે કંઈ જાણતું નથી અને જાણ નાર તો આત્મા છે, તે તો દશ્યમાન નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી. એમ છે ત્યારે હુ કોની સાથે બોલુ આ પ્રમાણે બાહ્યવિકલ્પ તજવી અંતરવિકલ્પ તજવાની યુક્તિ કરે છે.

यत्परैः प्रतिपाद्योऽहं, यत्परान्प्रतिपादयेत् ।
उन्मत्त चेष्टितं तन्मे, यदहं निर्विकल्पकः ॥ १९ ॥

અર્થ—હું જે પરથકી પ્રતિપાદ્ય થાઉ છું અને હું પારકાઓને પ્રતિપાદન કરૂં છું તે સર્વ મારુ ઉન્મત્ત ચેષ્ટિત છે, કારણ કે હું તો નિર્વિકલ્પ છું.

વિવેચન—પર એટલે ઉપાધ્યાય ગુરુઆદિ તે મને પ્રતિપાદન કરે, અને હું શિષ્યાદિકને પ્રતિપાદન કરવા બેસુ છું, તે સર્વ મારી ઉન્મત્ત ચેષ્ટા જાણવી. મોહવશથી ઉન્મત્તની પેઠે વિકલ્પ જાલ રૂપ ચેષ્ટિત જાણવુ કારણ કે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ મારા આત્માનું છે. વચન વિકલ્પો વડે હું અગ્રાહ્ય છું, તો મારા માટે વચનવિકલ્પ પણ હવે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં ખપનો નથી.

યા ભ્રમમતિ અબ છાંડિ દો, દેખો અંતર દૃષ્ટિ,
મોહદૃષ્ટિ જો છોડિયે, પ્રગટે નિજગુણ સૃષ્ટ. ૧૫
રૂપાદિકકો દેખવો, કહન કહાવન કૂટ;
ઇન્દ્રિય જોગાદિક બલે, એ સબ લૂટાલૂટ. ૧૬
પરપદ આતમ દ્રવ્યકું, કહન સુનન કુછ નાહિં;
ચિદાનંદઘન ખેલહી, નિજપદ તો નિજમાહિં. ૧૭

વિવેચન—હે ચેતન ! હવે ભ્રાંતિવાળી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી અંતરદૃષ્ટિથી તારું ધન દેખ. હે ચેતન ! અંતરમા તારી રિદ્ધિનો અક્ષય ખજાનો છે, તે મોહ દૃષ્ટિથી અવરાયો છે. અને તેથી તે દેખાતો નથી મોહવાળી દૃષ્ટિથી જોનાં પરવસ્તુમાં જ તને સદા અહંવૃત્તિ પ્રગટે છે, મોહ દૃષ્ટિથી સર્વજગત અંતરદૃષ્ટિથી શૂન્ય થયુ છે, જેમ કોઈ મનુષ્યે ધંતુરાનુ પાન કર્યું હોય તેને

જેમ સર્વ વસ્તુઓ પીળી સોના (સુવર્ણ) જેવી લાગે છે, તેવી જ રીતે મોહદૃષ્ટિથી આત્માની બાહ્યદશા વર્તી રહી છે. અને તેથી તે અસત્‌માં સત્ પણાની બુદ્ધિ ધારણ કરી છે. પણ એ સર્વ ભ્રાંતિ છે. જેમ ધંતુરભક્ષકને ધંતુરાનુ ઘેન ઉતર્યા પછી જેવી વસ્તુઓ છે તેવી દેખાય છે, તેમ મોહદૃષ્ટિના ત્યાગથી અંતર દૃષ્ટિ પ્રગટતાં, આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ભાસે છે. મોહદૃષ્ટિ છોડીને જ્યારે નિજસ્વરૂપમા રમણુતા કરીએ ત્યારે આત્માના અનંત ગુણરૂપ સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થાય છે.

રૂપાદિકને દેખવું, તેનુ કહેવુ, કહેવરાવવું, તે સર્વ કૂટ-મિથ્યા છે. ઇન્દ્રિય તથા વચન, મન કાયાના બળે કરી પરમા પરિવર્તન થાય છે. ઇન્દ્રિય અને મન, વચન અને કાયાના યોગ બળે, આત્મા પરભાવમા પેસતાં, આત્માની રિદ્ધિની લૂંટાલૂંટ થઇ રહી છે. એટલે જ્યારે આત્મા સ્વ-સ્વભાવમા મૂકી પરસ્વભાવમા પેસે છે, ત્યારે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, નિંદા, અજ્ઞાનરૂપ ચોરો આત્માની રિદ્ધિ લૂટે છે અને આત્માને દીન કરી નાખે છે. પણ જ્યારે આત્મા સ્વસ્વભાવરૂપ ઘરમા હોય છે, ત્યારે રાગ, દ્વેષાદિક ચોરોનુ કશુ ચાલતું નથી, પણ જરા પણ આત્મસ્વભાવમાંથી આત્મા પગ દેઈ પરસ્વભાવરૂપ ઘરમાં પેસવા ચાલ્યો કે તુરત ચોરો આત્માની જ્ઞાનાદિક રિદ્ધિ લૂંટવા લાગે છે. પંચેન્દ્રિયની મોકળાશ અને મન, વચન ને કાયાની પરપ્રવૃત્તિ માર્ગથી રાગ, દ્વેષાદિક ચોરો ક્ષણે ક્ષણે લાગ જેઇને આત્મામા પેસી આત્મરિદ્ધિની લૂંટાલૂંટ કરે છે, તો પણ આત્માને મોહરૂપ મદિરાની બેભાનતાથી કશી ખબર પડતી નથી. અહો! કેટલી અજ્ઞાનતા! આત્મા સમજતા નથી કે આજ સુધી મે

પરિભ્રમણ કર્યું, તે પણ મોહના યોગે કર્યું છે, હવે સદ્‌ગુરુ સંગતિ પ્રાપ્ત થતા મોહનુ સ્વરૂપ જાણવામા આવ્યુ અને નિર્ધાર થયો કે આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ઘરમાં નહિ વસવાથી, ઘરની રિદ્ધિ રાગાદિક ચોરો લૂટે છે. પણ સર્વ પુદ્‌ગલ દશાનો ત્યાગ કરી, અલખ અરૂપી, અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ મારા ઘરમાં વસી, પરમા જરા માત્ર પણ ઉપયોગ દઉં નહીં, તો રાગાદિક ચોરો મારી સિદ્ધિ લૂંટતા બંધ થઈ જાય. આ જ ઉપાય સત્ય છે. તે વિના બીજો ઉપાય નથી. શ્રી ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુ પણ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનથી પોતાના સ્વરૂપમા રમતા હતા. બાર વર્ષથી અધિક સમય પર્યંત આ પ્રમાણે સ્વસ્વભાવરૂપ ઘરમા વસી, અંદર પેસી ગયેલા રાગ–દ્વેષરૂપ ચોરોને સમૂળગા કાઢી મૂકયા અને પોતાનુ ઘર નિર્મળ કર્યું ત્યારે સુખી થયા પણ જ્યાં સુધી જીવ મિથ્યાત્વદશામા છે ત્યાં સુધી પોતાની રિદ્ધિની લૂટાલૂંટ ચાલ્યા કરે છે, તેની પોતાને મોહદશાથી સમજણ પડતી નથી. જેમ કોઇ મનુષ્ય ભરનિદ્રામા સૂતો હોય અને તેના ઘરમાંથી ચોરો ખાતર પાડી જાય પણ તેને ખબર પડે નહિ, તેમ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન અને મોહથી જીવ પ્રમાદરૂપ ઉંઘમા ઉંઘી ગયો છે ત્યાં સુધી પોતાની રિદ્ધિ લૂંટાય છે તેની તેને સમજણ પડતી નથી.

માટે હવે ચેતન તું જાગ તારું સ્વરૂપ અલખ છે, તુ પોતે પરમાત્મા છે, તારામાં સર્વ છે, ઉત્કૃષ્ટ નિર્મલ આત્મ-દ્રવ્યને કથવાનુ તથા શ્રવણ કરવાનુ કંઈ નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને આનંદનો ઘન એવો આત્મા તે તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. અરૂપી, વચનને અગોચર, નિર્વિકલ્પ આત્મા દ્રવ્ય

પ્રકાશક છે, તો આત્મા અર્થે વચન વિકલ્પ પણ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં ખપનો નથી.

यदग्राह्यं न गृह्णाति, गृहीतं नापि मुञ्चति ।
जानाति सर्वथा सर्वं, तत्स्वसंवेद्यमस्म्यहम् ॥ २० ॥

અર્થ—જે અગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને ગ્રહણ કરેલને મૂકતો નથી અને સર્વને સર્વથા જાણે છે, તે સ્વસંવેદ્ય હું છું. જે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ છે તે અગ્રાહ્ય એવું જે કર્મોદય નિમિત્ત ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ સ્વરૂપ તેને ગ્રહણ કરતું નથી અર્થાત્ અગ્રાહ્ય એવા ક્રોધાદિ સ્વરૂપને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપતાએ ગ્રહણ કરતો નથી અને અનંતજ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્ર ગુણમય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ તેનો કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી. અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનાદિગુણમાં સદાકાળ રમણ કરે છે. પરવસ્તુમાં જરા માત્ર પણ દૃષ્ટિ દેતો નથી એવો અને જે જીવ અજીવાદિ તત્વ સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી ષડ્દ્રવ્યને જે જાણે છે તેવા પ્રકારનો હું સ્વસંવેદ્ય આત્મા છું.

ગ્રહણ અયોગ્ય ગ્રહે નહિ, ગ્રહ્યો ન છંડે જેહ;
જાણે સર્વ સ્વભાવને, સ્વપર પ્રકાશી તેહ. ૧૮

આનો અર્થ વીશમા શ્લોકની અંદર સમાઇ જાય છે, તો પણ કિંચિત વિવેચન કરવામાં આવે છે. જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે એવો મુનીશ્વર ગ્રહણ કરવામાં અયોગ્ય એવી પુદ્ગલ વસ્તુને ગ્રહે નહિ, કારણ કે આ આત્માને પુદ્ગલ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, એ પુદ્ગલ વસ્તુને ગ્રહણ કરી સંસારમાં

પરિભ્રમણુ કરે છે. કોઇ વખત દેવ થાય છે. તો કોઇ મનુષ્ય થાય છે, અને તે જીવ પાછો કોઇ વખત તિર્યંચ થાય છે, અને વળી તે પાછો, નારકીપણે ઉત્પન્ન થાય છે. જડ એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય ત્રણે કાલમા આત્માને હિતકારક નથી. આહાર પણ પુદ્ગલનો, તેમ પાન પણ પુદ્ગલનું, તેમ પચપ્રકારના શરીર અને છ પ્રકારની લેશ્યા આદિ સર્વ પુદ્ગલ જ જાણવું જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મની વર્ગણાઓ પણ પુદ્ગલ વસ્તુ જાણવી. એમ પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધોને ગ્રહણ કરતો આત્મા અનંતી અનંતીવાર દુ:ખ પાત્ર બન્યો. અનંત સિદ્ધ જીવોએ વમેલી પુદ્ગલ એઠને પણ સુખની પિપાસાએ ગ્રહણ કરતો જડ જેવો બની ગયો. જો કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શમય એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય સદાકાળ આત્માથી ભિન્ન છે, તો પણ આત્મા તેમાં સુખની બુદ્ધિ ધારણ કરી છેતરાય છે. જેમ મૃગલાં ઝાંઝવાનાં જળમા સાચા જળની બુદ્ધિ ધારણ કરી જળ પીવા દોડે છે, પણ જ્યારે પાસે જાય છે ત્યારે નિરાશ થાય છે; તેમ અજ્ઞાની જીવ પુદ્ગલ વસ્તુને પોતાની માની તેનુ ગ્રહણ કરે છે, પણ જ્યારે મરતી વખતે તે પોતાની થતી નથી, તેમ તેનાથી સુખ મળતું નથી, ત્યારે નિરાશા પામે છે. માટે સમજવાનુ કે પુદ્ગલ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. પોતાનુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે જે અગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનુ જ ગ્રહણ કરે છે સાત નય સપ્તભંગી નિક્ષેપાથી તથા ગુણપર્યાય સહિત ષડ્દ્રવ્યને યથાર્થપણે જાણે છે, તે સ્વપર પ્રકાશી નિર્મલ આત્મજ્ઞાની થાય ત્યારે સમકિતી જીવ જાણવો. સમકિતી જીવ

સ્થાણુને સ્થાણુરૂપે જાણવા પ્રવૃત્તિ થઈ, અર્થાત્ પુરૂષગ્રહથી ઉત્પન્ન થએલી ઉપકાર તથા અપકારરૂપ પ્રવૃત્તિ અટકી; તે જ પ્રમાણે દેહમાં થતો આત્મબુદ્ધિનો ભ્રમ નષ્ટ થવાથી તેવી જ ચેષ્ટાવાળો થયો છું.

આત્મામાં પુરૂષલિંગ આદિ કે જેની સંખ્યા નથી, તેનું સ્પષ્ટ કથન કરે છે.

येनात्मनानुभूयेऽहमात्मनैवात्मनाऽऽत्मनि ।
सोऽहं न तन्न सा नासौ, नैको न द्वौ न वा बहु ॥२३॥

અર્થ—જે આત્મા વડે જ આત્મસ્વરૂપમાં અનુભવાઉ છું. તે જ હુ આત્મા છું. નાન્યતર નથી, નારી નથી, નર નથી, એક નથી, બે નથી અને ઘણામા પણ હું નથી.

વિવેચન—જે ચૈતન્ય સ્વરૂપથી આત્મામાં સ્વસંવેદન સ્વભાવ વડે અનુભવાઉ છું, તે જ હું આત્મા છું. હુ નપુંસક, સ્રી કે પુરૂષરૂપે નથી તેમ જ એક, બે કે બહુ રૂપે પણ હું નથી, નપુંસકાદિ ધર્મ-કર્મ જનિત છે અને હુ આત્મા તો સ્વભાવે શુદ્ધ કર્મ રહિત નિર્મલ છુ, તે તે નપુંસકાદિરૂપે હું કેમ માનુ? અર્થાત્ અન્યમા સ્વબુદ્ધિ કેમ ધારણ કરૂ? બાહ્ય નપુંસકાદિ સ્વરૂપથી હુ સદા ન્યારો છું, તો પુરૂષ, સ્રી આદિનો અધ્યાસ ધારણ કરી, હું પુરૂષ, સ્રી, એમ અહંવૃત્તિ આજ પર્યંત ધારણ કરી તે મિથ્યા જાણવી, એમ હવે નિશ્ચય થયો.

यदभावे सुपुप्तोऽहं, यद् भावे व्युत्थित. पुनः ।
अतीन्द्रियमनिर्देश्यं, तत्स्वसंवेद्यमस्म्यहम ॥२४॥

અર્થ—જેના અભાવે હુ સુતો અને જેના ભાવે વળી હું જાગ્યો તે હું એવો અતીન્દ્રિય, અનિર્દેશ્ય સ્વસંવેદ્ય હું છુ.

જે શુદ્ધ સંવેદના અભાવે હું સૂતો હતો. યથાર્થ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તેના અભાવરૂપ ગાઢ નિદ્રામાં લપેટાયલો હતો, તેના ભાવે એટલે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં વિશેષે કરી જાગેલો છું હુ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો વડે અગોચરપણાથી કથન કરવાને અશક્ય, સ્વસ્વરૂપ સ્પર્શજ્ઞાન ગ્રાહ્ય આત્મા છું.

રૂપેકે ભ્રમ સીપમેં, જ્યુ જડ કરે પ્રયાસ,
દેહાતમ ભ્રમતેં ભયો, ત્યુ તુજ કૂટપ્રયાસ ૧૯
મિટે રજત ભ્રમ સીપમેં, જન પ્રવૃત્તિ જિમ નાહિ,
નરમેં આતમ ભ્રમ મિટે. ત્યુ દેહાદિકમાહિ. ૨૦
ફિરે અબોધે કંઠ ગત. ચામીકરકે ન્યાય,
જ્ઞાન પ્રકાશે મુગતિ તુજ. સહજ સિદ્ધિ નિરૂપાય. ૨૧
વા વિન તું સૂતો સદા. યોગે ભોગે જેણિ,
રૂપ અતીન્દ્રિય તું છતે. કહી શકે કહુ કેણિ. ૨૨
દેખૈ ભાખૈ ઔ કરે, જ્ઞાની સબહિ અચંભ;
વ્યવહારે વ્યવહારસૂં, નિશ્ચયમેં થિરથંભ. ૨૩

વિવેચન—જેમ કોઈ અજ્ઞાનીને શુક્લૌ ઈદ રજતમ્ છીપમાં રૂપાનો ભ્રમ થવાથી તેને લેવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ તે જેમ ખોટો છે, તેમ તને દેહમાં આત્મબુદ્ધિના ભ્રમથી કૂટ અભ્યાસ થયો છે પર વસ્તુને પોતાની માનવી અને તેના યોગે રાગ-દ્વેષમા લપટાઈ પુનઃ પુન કર્મની વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરવી. ધન. ધાન્ય, દેહાદિક પર વસ્તુ અર્થે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગો કરવા અને કલેશો સહન કરવા, એ સર્વ કૂટ અભ્યાસ બહિરાત્મબુદ્ધિથી હે આત્મા તને થયો છે એમ તુ જાણ.

છીપમાં થતી રજતબુદ્ધિનો ભ્રમ મટી જતાં, જેમ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ છીપ ગ્રહણ કરવામાં થતી નથી તેમ દેહાદિમા થતો જે આત્મભ્રમ તેનો નાશ થવાથી દેહાદિકમા પૂર્વે રાગ દ્વેષના યોગે જેવી પ્રવૃત્તિ થતી હતી, તે હવે થતી નથી

જેમ કોઇ અજ્ઞાની પોતાના કંઠમા હાર છે, પણ ભ્રમ થવાથી મારો હાર ક્યાં એમ કહેતો ફરે છે, પણ ભ્રાંતિ દૂર થવાથી પોતાના કંઠમાં જ હાર છે, એમ તેને સત્ય ભાસે છે એમ અજ્ઞાની જીવ પણ દેહાદિ પર વસ્તુમાં, આત્મભ્રાંતિ ધારણ કરી, ત્યા આત્મતત્ત્વને શોધે છે, પણ તે ભ્રાંતિ દૂર થવાથી જ્ઞાન યોગે પોતાનામાં આત્મસ્વરૂપ ભાસે છે. પોતાના જ્ઞાન વડે જ મુક્તિ થાય છે, સહજ સ્વભાવે આત્માનુ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સિદ્ધપણું પ્રગટ થાય છે, એમાં બાહ્ય ઉપાયની જરૂર પડતી નથી. સહજ સમાધિભાવે આત્મા પોતાનું સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

જે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના તું બાહ્ય યોગમાં અને બાહ્ય વસ્તુના ભોગમાં રાતો હતો, હવે જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યુ ત્યારે સમજાયુ કે તું તો અતીન્દ્રિય છે એટલે સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પંચ ઇન્દ્રિયોથી જણાતો નથી. અર્થાત્ ત્વચાથી સ્પર્શાતો નથી. કારણ કે તું તો સ્પર્શ રહિત છે. જીભથી તું ગ્રહાતો નથી. કારણ કે તું તો પચ પ્રકારના રસ રહિત છે તું નાસિકાથી ગ્રહણ થતો નથી. કારણ કે તું તો ગંધ રહિત છે ગંધ જેનામા હોય તેને નાસિકા ગ્રહણ કરે છે. વળી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય રૂપને ગ્રહણ કરે છે અને તું આત્મા તો કાળો, નીલો ઇત્યાદિ

રૂપથી રહિત છે, તેથી ચક્ષુરિન્દ્રિયથી પણ ગ્રહણ થતો નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દનુ ગ્રહણ કરે છે અને તું તો શબ્દ રહિત છે, માટે શ્રોત્રથી ગ્રહણ થતો નથી. માટે હું ઇન્દ્રિય અગોચર છું. ફક્ત જ્ઞાન સ્વરૂપે હું છું. મારૂ સ્વરૂપ કથન કરવું અશક્ય છે. તો મને વાચા અગોચરને કોણ કહી શકે? એવો स्वपर प्रकाशक त्रिकाल नित्य હું છુ એમ આત્મજ્ઞાની અંતરાત્મા નિશ્ચય કરે છે.

જ્ઞાની દેખે કંઈ અને બોલે કંઇ જ્ઞાનીનુ સર્વ કર્તવ્ય આશ્ચર્યકારક છે. વ્યવહારમા શુદ્ધ રીતે વર્તે છે અને તેમ જ નિશ્ચયનયે પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર સ્તંભ સમાન વર્તે છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે. "निश्चयदृष्टि चित्त धरीजी, पाले जे व्यवहार." એથી સર્વ સ્વરૂપ સમજવું. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની ચર્ચા ઘણી છે. તેનુ સ્વરૂપ સદ્ગુરુ દ્વારા ધારવું.

क्षीयन्तेऽत्रैव रागाद्यास्तत्त्वतो मां प्रपश्यतः ।
बोधात्मानं ततः कश्चिन्न मे शत्रुर्न च प्रियः ॥ २५ ॥

અર્થ—જ્ઞાનસ્વરૂપ મને [આત્માને] તત્ત્વથી જાણનારના રાગાદિ શત્રુ અહિં જ ક્ષીણ થાય છે. પશ્ચાત્ મ્હારે કોઇ શત્રુ કે પ્રિય નથી.

અત્ર એટલે આ જન્મમાં જ. જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વ પરભાવથી રહિત એવા નિર્મલ આત્માને જાણનાર પુરૂષના રાગ-દ્વેષાદિ દોષોનો નાશ થાય છે. શાથી ક્ષીણ થાય છે? તો ઉત્તરમાં સમજવું કે આત્માને તત્ત્વથી જાણવાથી, યથાવત્ આત્મસ્વરૂપ જાણવાથી, રાગાદિ ક્ષીણ થયા તેથી મારે કોઇ શત્રુ કે મિત્ર રહેતા નથી.

मामपश्यन्नयं लोको, न मे शत्रुर्न च प्रियः।
मां प्रपश्यन्नयं लोको, न मे शत्रुर्न च प्रियः॥ २६॥

અર્થ—મને નહીં દેખતો એવો આ લોક મારો શત્રુ નથી, કે મારો મિત્ર નથી અને મને દેખતો આ લોક મારો શત્રુ નથી કે મારો મિત્ર નથી આત્મસ્વરૂપ પ્રતિપન્ન-પ્રાપ્ત થયે છતે, વા અપ્રતિપન્ન-અપ્રાપ્ત થયે છતે, આ લોક મારા ઉપર શત્રુ-મિત્રભાવને અંગીકાર કરે નહિં; તેમાં આત્મસ્વરૂપ અપ્રતિપન્ન છતા મને નહી દેખતો એવો લોક મારો શત્રુ કે મિત્ર નથી. અપ્રતિપન્ન છતા વસ્તુસ્વરૂપમા રાગાદિકની ઉત્પત્તિ માનતા અતિપ્રસંગ આવે, તેમ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિપન્ન-અંગીકાર કર્યા છતા પણ લોક મારો શત્રુ કે મિત્ર નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થયે છતે રાગાદિકનો વિશેષ કરી ક્ષય થવાથી શી રીતે શત્રુ મિત્રભાવ મારે હોય ? હવે અંતરાત્મા બહિરાત્માનો ત્યાગ કરે. પશ્ચાત્ પરમાત્મ પ્રાપ્તિનો શો ઉપાય ? તે બતાવે છે.

त्यक्त्वैव बहिरात्मानमन्तरात्मव्यवस्थितः।
भावयेत्परमात्मानं, सर्वसंकल्पवर्जितम् ॥ २७॥

અર્થ—આ પ્રમાણે બહિરાત્માને તજીને અંતરાત્મામાં વ્યવસ્થિત થએલાએ સર્વ સંકલ્પ વર્જિત પરમાત્માની પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભાવના કરવી. અંતરાત્માપદ પ્રાપ્ત કરે છતે, બહિરાત્માનો ત્યાગ કરી અંતરાત્મા પરમાત્માની ભાવના કરે. કેવા પ્રકારનો પરમાત્મા છે ? તો કહે છે કે સર્વ સંકલ્પ વર્જિત છે, અથવા સર્વ સંકલ્પ વર્જિત થઈ પરમાત્માને ભાવે તે પરમાત્મા થાય છે જે જેનું ધ્યાન કરે, તે તેવા થઈ જાય છે. શ્રી જ્ઞાન

વિમલસૂરિ કહે છે કે—

"इलि भमरी संगथी, भमरी पद पावे,
ज्ञानविमल प्रभु आतमा, परमानंद पद पावे."

ઈત્યાદિ અર્થ સમજવો.

सोहमित्यात्त-संस्कारस्तस्मिन्भावनया पुनः ।
तत्रैव दृढसंस्काराल्लभते ह्यात्मनः स्थितिम् ॥ २८ ॥

અર્થ—તેમા આત્મભાવનાથી તેજ હું, અને તેજ દૃઢ સસ્કારથી ફરી આત્માની સ્થિતિ આત્મા પામે છે.

જેણે અનત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનત ક્ષાયિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમકિત, ક્ષાયિકભાવે દાનાદિ પંચલબ્ધિ અને અષ્ટ ગુણથી પૂર્ણ એવા પરમાત્મા, તેજ હું એવો દૃઢ સંસ્કાર ગ્રહણ કર્યો છે, અને તે દૃઢ ભાવનાથી પુનઃ પરમાત્માને વિષે જેને એકાગ્રતા થઇ છે તે આત્માનુ સ્વરૂપ પામે છે.

જગ જાણે ઉન્મત્તઓ, ઓ જાણે જગ અંધ,
જ્ઞાનીકું જગમે રહ્યો, યુ નહિ કોઇ સંબંધ. ૨૪
યા પરછાહી જ્ઞાનકી, વ્યવહારે જુ કહાઇ,
નિર્વિકલ્પ તુજ રૂપમેં, દ્વિધા ભાવ ન સહાઈ. ૨૫
યુ બહિરાતમ છાડીકે, અંતર આતમ હોઇ,
પરમાતમ મતિ ભાવીએ, જહાં વિકલ્પ ન કોઇ. ૨૬
સોમેં યા દૃઢ વાસના, પરમાતમ પદ હેત,
ઇલિકા ભમરી ધ્યાનગત, જિનમતિ જિનપદ દેત. ૨૭

વિવેચન—જગત જ્ઞાનીને ઉન્મત્ત જાણે છે, ત્યારે જ્ઞાની જગતને આંધળુ જાણે છે. કારણ કે જગતના સર્વ જીવ માયાથી

ફસાયા છે અને પરવસ્તુમાં માયા, મમતા ધારણ કરે છે અને જ્ઞાનચક્ષુથી રહિત છે, માટે તે અંધ છે, એમ જ્ઞાની વિચારે છે. જ્ઞાનીને જગતમાં રહેતાં કોઈની સાથે સંબંધ નથી. જેમ ધાવમાતા પારકા પુત્રને ખવરાવે છે, પીવરાવે છે, રમાડે છે પણ તેનાથી પોતાનો તે નથી એમ જાણે છે, તેમ જ્ઞાની પણ ઔદયિક ભાવના યોગે પરના સંબંધમા આવે છે, પણ એ થઈ અંતરથી ન્યારો વર્તે છે, અને નિશ્ચયથી તેને પરપુદ્ગલની સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તે અંતરથી પરપુદ્ગલના સંબંધ રહિત વર્તે છે અને રાગ-દ્વેષથી પરવસ્તુમા લેપાતો નથી.

જે પરછાયા જ્ઞાનની વ્યવહારમા જેમ કપાય છે, તે નિર્વિકલ્પ હે આત્મા ! નિર્વિકલ્પ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપમા બે પ્રકારનો ભાવ સોહાતો નથી. અર્થાત્ હોતો નથી.

એમ બહિરાત્મભાવ ત્યાગીને, અંતરાત્મા થઈ જ્યા સંકલ્પ વિકલ્પ નથી, એવા પરમાત્માની શુદ્ધ મતિથી ભાવના કરવી તે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય આત્મા હું છું. એવી દૃઢ વાસના પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ માટે છે. ઇલિકા અને ભમરીના દૃષ્ટાંતે અત્ર રાગદ્વેષ રહિત એવી જિનમતિ જિનપદની પ્રાપ્તિ માટે છે અર્થાત્ જિનના ધ્યાનથી આત્મા સ્વયં જિન બની જાય છે.

> मूढात्मा यत्र विश्वस्तस्ततो नान्यद् भयास्पदम् ।
> यतो भीतस्ततो नान्यदभयस्थानमात्मनः ॥ २९ ॥

અર્થ—મૂઢાત્માને જે જડ ઉપર વિશ્વાસ છે તે કરતા વધારે ભયસ્થાન અન્ય કોઈ નથી અને જેનાથી તે ભય પામ્યો છે તેના કરતા બીજું નિર્ભય સ્થાન આત્માને કોઈ નથી.

મૂઢાત્મા એટલે બહિરાત્મા, જ્યા શરીર, પુત્ર, કલત્ર, ધન, ધાન્ય, ઘરબાર, હાટ, વખાર, દુકાન વિગેરેમાં વિશ્વાસ કરે છે. એ વસ્તુઓ મારી છે, હું એ વસ્તુઓથી ભિન્ન નથી, એમ અભેદ બુદ્ધિ અશુદ્ધ પરિણામથી ધારણ કરે છે, તેનાથી કોઈ અન્ય ભયસ્થાન નથી. એટલે તે જ વસ્તુ તેને ભયનુ કારણ છે અને જે પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમા રમણતા, તેની ભાસકતા, તેમાં તન્મયતા, તેની એકાગ્રતા, તેમાં લયલીનતા તે થકી ભય પામેલો છે પણ તેનાથી બીજા કોઇ અભયસ્થાન નથી. અર્થાત્ અજ્ઞાની જીવ આત્મસ્વરૂપમા પ્રવૃત્તિ કરતાં ભય પામે છે, પણ ખરેખર નિશ્ચયથી જોતા આત્માનુ ધ્યાન, આત્માનુ જ્ઞાન, આત્મામા રમણતા અને આત્મામા સ્થિરતા કરવાથી અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે જ અભયસ્થાન છે.

ભારે ભય પદ સોઇ હૈ, જહૅ જડકૂ બીસાસ;
જિનસું ઓ ડરતો ફિરે, સોઇ અભયપદ તાસ. ૨૮

આનો અર્થ ઉપરના શ્લોકમા સમાય છે તેથી વિશેષ વિસ્તાર કર્યો નથી.

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य, स्तिमितेनान्तरात्मना ॥
यत्क्षण पश्यतो भाति, तत्तत्वं परमात्मनः ॥ ३० ॥

અર્થ—સર્વે ઇન્દ્રિયોનુ સંયમન કરી સ્થિરભૂત અંતરાત્મા વડે ક્ષણમાત્ર જોતા જે જણાય છે. તે જ પરમાત્માનુ તત્ત્વ છે. પોતપોતાના વિષયમા પ્રવર્તતી બધી ઇન્દ્રિયોને નિરોધી, અર્થાત્ મૂલમા કહ્યા પ્રમાણે સયમન કરીને તેમ જ સ્થિરાત્માથી જોતાં જે ચિદાનદ સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે તે જ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ.

ઇન્દ્રિયવૃત્તિ નિરોધ કરી, જો બિનુ ગલિત વિભાવ;
દેખે અંતર આતમા, સો પરમાતમ ભાવ. ૭૯

આનો અર્થ ઉપરના શ્લોકમા સમાય છે તેથી વિશેષ વિસ્તાર કર્યો નથી. અર્થ સુગમ છે

यः परात्मा स एवाहं, योऽहं स परमस्ततः ।
अहमेव मयोपास्यो, नान्यः कश्चिदिति स्थितिः ॥ ३१ ॥

અર્થ—જે પરમાત્મા તે જ હું, અને જે હું તે જ પરમાત્મા, એટલે હું જ. જે પરમ એટલે પ્રસિદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ આત્મા છે, તેજ હું છું, અને જે સ્વસંવેદન પ્રસિદ્ધ હું, એ નિશ્ચયનુ સ્થાન આંતરાત્મા છું. તે જ પરમાત્માનો આવો અભેદ છે, એટલે હું જ મારે પોતાને ઉપાસ્ય છું. બીજા કોઇની આરાધનાની મારે જરૂર નથી એવી મારી સ્થિતિ છે.

प्रच्याव्य विषयेभ्योऽहं, मां मयैव मयि स्थितम् ।
बोधात्मानं प्रपन्नोऽस्मि, परमानन्द-निर्वृत्तम् ॥ ३२ ॥

અર્થ—મને પોતાને મારી મેળે વિષયોથી ખેચી આણી મારામા રહેલા જ્ઞાનાત્મા જે પરમાનંદ નિવૃત્ત છે, તેને પ્રપન્ન હું છું.

વિવેચન—હુ જે દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયથી શુદ્ધ તે મારા આત્માને જ પ્રાપ્ત છું. તે સ્વરૂપ હુ ત્રિકાલમાં અખંડપણે સત્તાએ છું. મારા આત્માને ક્ષયોપશમચેતના યોગે, વિષયોમાંથી ખેચી, પોતાના અબાધિત સહજ સ્વભાવમા પ્રપન્ન છું હુ મારા જ્ઞાનગુણમય આત્મામા પરમ આનંદ વડે પરિપૂર્ણ છુ.

यो न वेत्ति परं देहादेवमात्मानमव्ययम् ।
लभते न स निर्वाणं, तप्त्वापि परमं तप. ॥३३॥

અર્થ—જે આત્માને આ પ્રકારે અવ્યય તથા દેહથી પર જાણતો નથી, તે જીવ પરમ તપ તપ્યા છતા પણ મોક્ષ પામતો નથી.

વિવેચન—જે દેહથી આત્માને ઉક્ત પ્રકારે ભિન્ન જાણતો નથી, તથા અવ્યય એટલે ત્રિકાલમા નાશ ન થાય, એવો જાણતો નથી, તે બહિરાત્મા મિથ્યાત્વી જીવ મોક્ષ પામી શકતો નથી, અનેક પ્રકારના ઘોર તપ તપ્યા છતા પણ મોક્ષ પામતો નથી. આત્મજ્ઞાનની દશા ઉત્પન્ન થયા વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

કષ્ટ કરો સજમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ,
જ્ઞાન દશા વિણ જીવને, નહીં દુખનો છેહ. આતમ૦

જ્યાસુધી આત્મજ્ઞાન થયુ નથી, ત્યાસુધી રાગાદિ દોષોનો ક્ષય થતો નથી. કહ્યું છે કે—

પદ

સબજન ધરમ ધરમ મુખ બોલે, અંતર પડદો ન ખોલે, સબ૦
કોઇ ગંગા જમના ઝૂલ્યા, કોઈ ભભૂતે ભૂલ્યા,
કોઇ જનોઇમા ઝંખાણા, ફકીરી લેઇ કેઇ ફુલ્યા સબ૦ ૧
મુંડ મુંડાવે ગાડરીયા જગ. કેશને તોડે રંડી,
માલા મણકા વંકી પહેરે. નિત્ય ચાલે પગદંડી. સબ૦ ૨
ધર્મ ન વનમે ધર્મ ન મરણે. ધર્મ ન કરવત કાશી,
ધર્મ ન જાતિ ધર્મ ન ભાતિ. ધર્મ ન જંગલવાસી. સબ૦ ૩

ગદ્ધાં ખાખ માહિ આળોટે, તે પણ સાચાં ખાખી,
નિર્વસ્રાં પશુ પંખી ફરે છે, મમતા દીલમા રાખી. સબ૦ ૪
જબતક અંતર્તત્ત્વ ન ખુલે, તબતક ભવમા હુલે,
બુદ્ધિસાગર આતમધર્મે ભ્રાંતિ ભ્રમણા ભૂલે. સબ૦ ૫

વળી શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી નીચે મુજબ કહે છે કે—(જ્ઞાન દશા મહિમા વિશે)

પદ

જ્ઞાની જ્ઞાનમગન રહે રે, રાગાદિક મલ ખોય,
ચિત્ત ઉદાસ કરણી કરે રે કર્મ બંધ નહિ હોય. ચેતન૦ ૩
લીન ભયો વ્યવહારમેં રે, યુક્તિ ન ઉપજે કોય,
દીનભયો પ્રભુપદ જપે રે, મુક્તિ કીહાંસુ હોય. ચેતન૦ ૪
પ્રભુ પૂજો સમરો પદો, કરો વિવિધ વ્યવહાર,
મોક્ષ સરૂપી આતમા, જ્ઞાનગમ્ય નિરધાર. ચેતન૦ ૫
જ્ઞાનકલા ઘટઘટ વસે, જોગ જુગતકે પાર,
નિજ નિજ કલા ઉદ્યોત કરે, મુગતિ હોય સંસાર ચેતન૦ ૬
બહુવિધ ક્રિયા કલેશશું, શિવપદ લહે ન કોય,
જ્ઞાનકલા પરગાસસુ, સહજ મોક્ષ પદ હોય. ચેતન૦ ૭

ઇત્યાદિથી આત્મજ્ઞાનનો મહિમા મોટામા મોટો જાણવો મોક્ષસ્વરૂપી આત્મા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે. અને જ્ઞાનથી જ તેનો નિશ્ચય થાય છે અનેક પ્રકારના તપ, સંયમરૂપ ક્રિયાના કલેશથી જ કોઇ કોઇ મુક્તિ પામતું નથી, જ્યારે અંતર જ્ઞાનકલાનો પ્રકાશ થાય છે, ત્યારે સહેજે મુક્તિ પદ મળે છે.

દેહાદિકતેં ભિન્નમેં, મોથેં ન્યારે તેહુ;
પરમાતમ પથદીપિકા. શુદ્ધ ભાવના એહુ ૩૦

વિવેચન—હું દેહ. વાણી અને મન આદિથી ભિન્ન ત્રણે કાલમાં છુ. અને તે મારાથી ન્યારા છે, આવી સતત શુદ્ધ ભાવના ભાવવી તે પરમાત્મ માર્ગની દીવી છે. જેમ કોઇ અંધકારમય સ્થાનમા થઈ અન્ય સ્થાને જવુ હોય તો દીવાની જરૂર છે. તેના વિના જઈ શકાય નહિ, તેમ અત્રે પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારની શુદ્ધ ભાવના વિના મોક્ષમાર્ગમા ગમન કરી શકાય નહિ, માટે શુદ્ધ ભાવના, અતરાત્માની પરમાત્મ સ્થિતિ પ્રગટાવવામા દીવીના સમાન પ્રકાશ કરી આપે છે, અથવા પરમાત્મપદના રસ્તામાં દીવી સમાન છે એમ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

ક્રિયા કષ્ટ ભી નહુ લહે, ભેદ જ્ઞાન સુખવત,
યા વિન બહુ વિધિ તપ કરે, તો ભી નહિ ભવ અંત. ૩૨

શરીરથી ભિન્ન આત્માને જાણી, નિશ્ચય કર્યો વિના અનેક પ્રકારની ક્રિયાના કષ્ટ સહન કરે અને અનેક પ્રકારનાં તપ કરે, તો પણ ભવાત થતો નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

પર પરિણતિ પોતાની માને, ક્રિયા ગર્વે ઘહેલો;
બંધ મોક્ષ કારણ ન પીછાણે, તે મૂરખમેં પહેલો ૩૩

જે જીવ પર પરિણતિ પોતાની માને છે. એટલે રાગદ્વેષમા રંઝાયો છે, તે આત્મા ને પુદ્ગલનો ભેદ જાણતો નથી. અને સાસારીક પદાર્થ પોતાનો કરી જાણે છે; અને ક્રિયાના ગર્વે એટલે અહંકારે જે ગાડો બન્યો છે. પણ બધ શાથી થાય છે અને મોક્ષ શાથી થાય છે, તે જાણતો નથી જ તે સર્વ મૂર્ખમાં

કરવું, સ્વસ્વરૂપમાં લય પામેલુ તત્વ પરમાત્મ તત્ત્વનો પ્રકાશ કરે છે, માટે ભવ્યજીવોએ સર્વ વિષયોમાંથી મનને ખેંચી એક આત્મામાં સ્થિર કરવું.

यदा मोहात् प्रजायेते, रागद्वेषौ तपस्विनः ।
तदैव भावयेत्स्वस्थमात्मानं शाम्यतः क्षणात् ॥ ३९ ॥

અર્થ—જ્યારે તપસ્વીને મોહથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સ્થિર એવા આત્માને ભાવવો, તેથી ક્ષણમાત્રમાં રાગ દ્વેષ ઉપશમે છે.

વિવેચન—મોહનીય કર્મોદયથી, જ્યારે તપસ્વીને આત્મામાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય; ત્યારે બાહ્ય વિષયથી વ્યાવૃત્ત કરેલા આત્માના સ્વરૂપની ભાવના કરવી, જેથી ક્ષણવારમાં જ રાગ દ્વેષાદિની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે.

यत्र काये मुने. प्रेम, ततः प्रचाव्य देहिना ।
बुद्धया तदुत्तमे काये, योजनात्प्रेम नश्यति । ४० ॥

અર્થ—જે કાયમાં મુનિને પ્રેમ હોય, ત્યાંથી દેહીએ દેહ બુદ્ધિ છોડવી, તે કરતાં ઉત્તમ કાયમાં એટલે આત્મસ્વરૂપમાં પ્રેમ જોડવો, જેથી પૂર્વ અપ્રશસ્યદૈહિક પ્રેમ નાશ પામે છે.

વિવેચન—પોતાની કે પારકી જે કાયા તે ઉપર મુનિનો પ્રેમ હોય તો દેહી એટલે આત્માને વિવેક જ્ઞાને કરી છોડવો, પછી તો કાયા કરતાં ઉત્તમ કાયા એટલે ચિદાનંદ યુક્ત આત્મરૂપી કાયા તે ઉપર પ્રેમ લગાડવો, તે પણ અંતર દૃષ્ટિથી પ્રેમ આત્મા રૂપી કાયામાં લગડાવો, એમ થવાથી પૂર્વનો જે કાયસ્નેહ, તે દૂર થાય છે.

आत्मविभ्रमजं दुःखमात्मज्ञानात् प्रशाम्यति ।
नाऽयतास्तत्र निर्वान्ति, कृत्वाऽपि परम तपः ॥ ४१ ॥

અર્થ—આત્મવિભ્રમજન્ય જે દુઃખ તે આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે. પરમતપ કરીને પણ આત્મજ્ઞાનને વિષે અયત્નપર જે છે તે મુક્તિ પામતા નથી.

વિવેચન—શરીર, મન, વાણીમા આત્મબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થએલ વિભ્રમ, અને વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થએલ અનેક પ્રકારનુ દુઃખ. તે આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે આત્મજ્ઞાન અર્થે યત્ન નહિ કરનારાઓ ઘોર મહાકલેશકારક તપ કરીને પણ મુક્તિ-પદને પામતા નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

આતમ અજ્ઞાને કરી, જે ભવ દુઃખ લહીએ,
આતમ જ્ઞાને તે ટળે એમ મન સદ્દહીએ. આતમ૦ ૧

આત્મઅજ્ઞાનથી થતું દુઃખ આત્મજ્ઞાન થવાથી નાશ પામે છે, એમ શુદ્ધ દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી

રજ્જુ અવિદ્યા જનિત, અહિ મિટે રજ્જુ કે જ્ઞાન,
આતમ જ્ઞાને ત્યુ મિટે. ભાવ અબોધ નિદાન. ૩૪
ધર્મ અરૂપી દ્રવ્ય કે, નહિ રૂપી પરહેત,
અપરમ ગુન રાચે નહિ, યૂં જ્ઞાની મતિ દેત ૩૫
નૈગમનયકી કલ્પના, અપરમ ભાવ વિશેષ,
પરમભાવમેં મગનતા, અતિવિશુદ્ધ નય રેખ ૩૬

વિવેચન—અંધકારમા દૂરથી જોતા, દોરડી સર્પના જેવી લાગી, અને મનમા જાણ્યુ કે અરે આ તો સર્પ છે; એમ

નિશ્ચય કરી, મનમાં ભય પામ્યો. પણ મનમાં વિચાર થયો કે આ જો સર્પ હોય તો હાલવો જોઇએ અને આ તો સ્થિર લાગે છે, માટે આ તો દોરડી છે કે સર્પ છે. વળી છેક પાસે ગયો, પણ સ્થિર જેવું ભાસ્યુ. અંતે તપાસ કરી જોયુ તો દોરડી (રજ્જુ) લાગી ત્યારે સમજવાનુ કે પ્રથમ દોરડીમા સર્પ બુદ્ધિ હતી, પણ દોરડીનુ બરાબર જ્ઞાન થવાથી સર્પ બુદ્ધિ નાશ પામી. તેમ દેહાદિકમાં અવિદ્યા યોગે આત્મબુદ્ધિની ભ્રાંતિ થઇ છે, પણ જ્યારે આત્મજ્ઞાનનો નિર્ધાર થાય, ત્યારે દેહાદિકમાથી આપોઆપ આત્મ બુદ્ધિની ભ્રાંતિ ટળે છે, અને આત્મા આત્મસ્વરૂપે પ્રકાશે છે અને મિથ્યાત્વ આદિ ભ્રાતિનાં કારણો આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે

અરૂપી આત્મ દ્રવ્યનો ધર્મ પણ અરૂપી છે. તે અરૂપી આત્મ દ્રવ્ય ધર્મનો હેતુ રૂપી દ્રવ્ય નથી; કારણ કે અરૂપી ધર્મમાં રૂપીને હેતુતા ઘટતી નથી, તેમ પોતાની જાતિથી ભિન્ન એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તે આત્મદ્રવ્યમા નિશ્ચયથી જોતાં કારણીભૂત નથી. પરસ્પર લક્ષણોથી જે દ્રવ્ય ભિન્ન છે તે પરસ્પર ઉપકારક બની શકતાં નથી અપરમ ગુણમા રાચવું નહિ એમ જ્ઞાની પોતાની મતિ દઇ રહ્યા છે. અપરમ ભાવ વિશેષ નૈગમનયની કલ્પના છે, અને પરમભાવમા મગ્નતા તે અતિશુદ્ધ નયની રેખા છે, અતિવિશુદ્ધનય એટલે શુદ્ધ નિશ્ચય નય જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ આત્મધર્મમા જ રમવું તે નિશ્ચય નયનો માર્ગ છે, નૈગમનયની કલ્પનાઓ જે જે ધર્મકરણી થાય છે જે અપરમ ભાવ વિશેષ છે, માટે શુદ્ધ આત્મધર્મમા રાચવું

રાગાદિક જબ પરિહરી, કરે સહજ ગુણ ખોજ,
ઘટમેં ભી પ્રગટે તદા, ચિદાનંદ કી મોજ. ૩૭

રાગાદિક પરિણામયુત, મનહિ અનંત સસાર;
તેહ જ રાગાદિક રહિત, જાનિ પરમપદ સાર ૩૮

ભવપ્રપંચ મન જાલકી, બાજી જૂઠી મૂલ;
ચાર પાંચ દિન સુખ લગે, અંત ધૂલકી ધૂલ. ૩૯

વિવેચન—રાગ દ્વેષ, પરભાવ આદિ પરિહરીને પોતાના આત્માના ગુણોની ખોજ કરે, તો પોતાના ઘટમાં જ ચિદાનંદની મોજ પ્રગટે છે, જે અનંતસિદ્ધ પરમાત્મા થયા, થાય છે અને થશે તે પોતાના ગુણોની ધ્યાન દ્વારા ખોજ કરીને થયા છે. ત્યા સુધી આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન દ્વારા ખોજ થી, ત્યા સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય આત્મગુણની ખોજ કરતા અનુભવજ્ઞાને કહે છે કે-

ચેતન અબ મોહે દર્શન દીજે, તુમ દર્શન શિવસુખ પામીજે,
તુમ દર્શન ભવ છીજે. ચેતન૦ ૧

પોતાના આત્માનુ ધ્યાન અને તેમા રમણતા તથા સ્થિરતા વિના ચિદાનંદની મોજ પ્રગટતી નથી અનુભવજ્ઞાનનો રસ જેણે જાણ્યો તેણે જ જાણ્યો છે.

રાગ અને દ્વેષ પરિણામવાળુ મન તે જ અનંત સસાર છે અને રાગાદિક રહિત એવું મન તે જ પરમપદ સમજવું મનને વશ કરવુ તે જ સર્વથી મોટામા મોટો જય છે યોગજ્ઞાનીએ મન પચ પ્રકારનુ કહ્યું છે. ૧ ક્ષિપ્તમન. ૨ મૂઢમન, ૩ વિક્ષિપ્ત

મન, ૪ એકાગ્રમન અને ૫ નિરૂદ્ધમન. તેમા ક્ષિપ્તનુ લક્ષણ કહે છે–પોતાના ચિત્ત સન્મુખ કલ્પેલા વિષયમાં રજોગુણથી યુક્ત તેમ જ સુખ દુ:ખથી યુક્ત સ્થાપેલુ મન તે બહિર્મુખતાને પામેલુ, તેને ક્ષિપ્તમન કહે છે

જેમા બહુલતાએ (વિશેષ પ્રકારે) તમોગુણ હોય. ક્રોધાદિ સહિત, વિરૂદ્ધ કામમા તત્પર હોય, તેમ જ કૃત્યાકૃત્યના વિવેક રહિત હોય તેવા મનને મૂઢમન કહે છે.

સુખ દુ:ખના કારણ તથા શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધમ.. પ્રવર્તેલા ચિત્તને વિક્ષિપ્તમન કહે છે.

રાગદ્વેષાદિથી રહિત એવા ગુણવંત પુરૂષોના નિરંતર ખેદાદિકનો પરિહાર કરવાથી જે મન સર્વ કાર્યમાં સરખુ થયુ છે, તેને એકાગ્રમન કહે છે.

જેની વિકલ્પવૃત્તિ શાત થઇ છે અને જેનુ મન અવગ્ર હાદિ ક્રમથી પાછું ઓસર્યું છે, એવું આત્મસ્વભાવમા રમણ કરનાર મુનિઓનુ મન એ નિરૂદ્ધમન કહેવાય છે. ચિત્તની ત્રણ દશાઓ આત્મસમાધિમા ઉપયોગવાળી નથી. ચિત્તની છેલ્લી બે દશા આત્મસમાધિમા ઉપયોગી થાય છે. મનને ક્ષણમા સાલંબન યુક્ત કરે, અને ક્ષણમાં નિરાલંબન કરે, એ પ્રમાણે અનુભવની પરિપકવતાથી નિરાલબનપણું પમાય છે વળી કહે છે કે—

आत्मन्येकपदार्थे, यदा न किंचिद्विचिन्तयेदन्यत ।
अनुपनतेन्धनवह्निरुपशान्त, स्यात्तदा चेतः ॥ १ ॥

અર્થ—મન એક પદાર્થ અવલંબીને જ્યારે અન્ય કંઇ ચિન્તવે નહિ, ત્યારે જેમ કાષ્ટ વિનાનો અગ્નિ ઉપશમે છે, તેમ

કે હું રાજા થયો, મારે અનેક રાણીઓ છે, સેવકો હાથ જોડી સામે ઉભા રહ્યા છે, એવામાં આંખ ઉઘડી ગઇ તો કંઈ દેખાયુ નહિ; તેવી જ રીતે આ દુનિયાના માયિક પદાર્થો જે ક્ષણભંગુર છે, પ્રતિક્ષણે નાશવંતા છે અને જે આત્માના નથી, તેમા રાચવું તે અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. બાહ્ય પદાર્થોનુ સુખ અને આત્માને સત્ય જાણી તેનુ ધ્યાન કરવુ

મોહ બાંગુરી જાલ મન, તામે મૃગ મત હોઉ;
યામેં જે મુનિ નહિ પરે, તાકૂ અસુખ ન કોઉ. ૪૦
જબ નિજ મન સન્મુખ હુએ, ચિંતૈ ન પરગુણ દોષ;
તબ બહુરાઈ લગાઇએ, જ્ઞાન ધ્યાન રસ પોષ. ૪૧

વિવેચન—મોહરૂપ વાઘરી અને મનરૂપ જાળ તેમા પડેલો જીવ મૃગસમાન જાણવો સમજવાનુ છે કે મોહરૂપ વાઘરીએ સંસારી જીવરૂપ મૃગલાઓને પકડવાં મનરૂપ જાળ વિસ્તારી છે, તે મન જાળમા મૃગ સમાન થઇ હે મુનિઓ ! તમે પડશો નહિ, તેમા જે મુનિવર્ય મૃગ સમાન થઇ પડે નહિ તેને કોઇ પણ પ્રકારનુ દુઃખ નથી. જે મન જાલમાં ફસાય તે જ મૃગની પેઠે દુ:ખી થાય છે. સંકલ્પ વિકલ્પયુક્ત મન તે જ મોહરૂપ વાઘરીની જાળ સમજવી અને મનરૂપ જાળમા પડેલા મુનિ મૃગ સમાન છે અને તેમા પડતા નથી તે દુ:ખી નથી. જ્યારે મન આત્માના સન્મુખ થઇ પારકાના દોષ પ્રતિ દૃષ્ટિ દેતું નથી, ત્યારે બહુ રીતે મનને આત્મામાં લગાડવુ કે જેથી જ્ઞાન ધ્યાનના રસની પુષ્ટિ થાય

શુભં શરીरं दिव्यांश्च. विषयानभिवाञ्छति ।
उत्पन्नाऽऽत्ममतिर्देहे, तत्त्वज्ञानी ततश्च्युतिम् ॥४२॥

सुखमारब्धयोगस्य, बहिर्दुःखमथाऽऽत्मनि ।
बहिरेवाऽसुखं सौख्यमध्यात्मं भाविताऽऽत्मनः ॥ ५२ ॥

અર્થ—યોગારંભીને બાહ્યમાં સુખ અને અંતરમાં દુઃખ લાગે છે. અને સિદ્ધયોગીને અંતરમાં સુખ અને બાહ્યમાં દુઃખ લાગે છે.

વિવેચન—આત્મસ્વરૂપનો પ્રથમ અનુભવ કરનારને બાહ્ય વિષયમાં સુખ પડે છે. અને આત્મસ્વરૂપમાં દુઃખ જણાય છે પણ યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર સિદ્ધ યોગીને કેવલ આત્મ સ્વરૂપમાં જ સુખ લાગે છે અને બાહ્ય વિષયો અસુખરૂપ લાગે છે

યોગારંભીકૂં અસુખ, અંતર બાહિર સુખ;
સિદ્ધયોગકૂં સુખ હૈ, અંતર બાહિર દુઃખ. ૫૦

ભાવાર્થ—બાવનમા શ્લોકમાં આનો અર્થ સમાય છે યોગારંભીને પ્રથમ જગતમાં દેખાતા દૃશ્ય પદાર્થોમાં સુખ બુદ્ધિ હોય છે. કારણ કે તેને હજી આત્મનિશ્ચય, આત્માનુભવ પ્રગટ્યો નથી. પણ જ્યારે સદ્‌ગુરુદ્વારા નયનિક્ષેપા વડે યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય, અને તેમાં રમણતા થાય, ત્યારે તેને આત્મામાં જ સુખ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પછી તે કાયા, મન, વાણીથી આત્માને જુદો પાડી નિરાલંબનપણે ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે અંતરમાં સુખનો મહાસાગર પ્રગટે છે અને તે સુખ સાગરની લહેરોમા અખંડ આનંદ ભોગવે છે, ત્યારે તેવા યોગીને પંચેન્દ્રિયના વિષયો વિષ જેવા દુઃખ દેનાર લાગે છે. બાહ્ય પ્રપંચમા તેને શાંતિ મળતી નથી, વિકલ્પ અને સંકલ્પ ઉપજે છે. એવા જનોની સંગતિથી પણ તે દૂર રહે છે. કેવળ

સહજ આત્મિક સુખ ભોગવે છે. તેવા સિદ્ધયોગીને બાહ્ય પદાર્થોમા કેવલ દુઃખ જ ભાસે છે તેથી સમજવાનુ કે જ્યાં સુધી બાહ્ય વસ્તુમા જેને સુખ લાગે છે તે અજ્ઞાની છે, અને અંતરમા સુખનો જેને નિર્ધાર થયો છે. અને બાહ્યવસ્તુના સબંધથી, ભોગથી સુખ નથી એમ જાણ્યુ છે તે સિદ્ધયોગી જાણવો. માટે સિદ્ધયોગી થવા સદ્ગુરુ સંગતિ કરી આત્મજ્ઞાન ગ્રહવું

तद्ब्रूयात्तत्परान् पृच्छेत्, तदिच्छेत् तत्परो भवेत् ।
येनाऽविद्यामयं रूपं, त्यक्त्वा विद्यामय व्रजेत् ॥ ५३ ॥

અર્થ—તે જ બોલવું અને તેની જ પૃચ્છા કરવી, અને તેની જ ઇચ્છા કરવી, કે જેથી અવિદ્યાવાળુ રૂપ તજાઈ-વિદ્યામય રૂપ પમાય.

વિવેચન—આત્મતત્ત્વને વિષે બોલવું, અર્થાત્ તેની પારકા આગળ વાત કરી તેની સિદ્ધિ કરવી, તેમ જ જેઓએ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યુ છે, તેમને આત્મતત્ત્વની પૃચ્છા કરવી અને આત્મ તત્ત્વનુ જ્ઞાન સંપાદન કરવું. તેની જ ઇચ્છા રાખવી, અર્થાત્ આત્મતત્ત્વને જ પરમાર્થતઃ સત્ય માનવુ અને આત્મસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન થવું. એમ થવાથી બહિરાત્મ બુદ્ધિ સ્વરૂપ જે અવિદ્યા તેનો ત્યાગ કરીને આત્મા વિદ્યામય એટલે જ્ઞાનમય આત્મસ્વરૂપને પામે

સો કહિયે સો પૂછિયે, તામેં ધરિયે રંગ;
યાતેં મિટે અબોધતા, બોધ રૂપ હૈ ચંગ ૫૧

વિવેચન—તે જ આત્મસ્વરૂપ કથવું, અને તે જ આત્મ-

તત્ત્વની પૃચ્છા કરવી, અને તેમાં જ ચોલ-મજીઠના રંગની પેઠે રાગ ધારણ કરવો, કે જેથી અબોધતા ટળે અને જ્ઞાન સ્વરૂપમય આત્મા પોતાનુ સ્વરૂપ પામે. જગતમા અજ્ઞાની લોકો ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ઉત્પત્તિ થાય તેવાં વચનો બોલે છે. કેટલાક લોકો ધનને અર્થે અહર્નિશ બોલવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. કેટલાક સ્ત્રીનું વર્ણન કરી જીભનુ સાર્થકય સમજે છે, કેટલાક લોકો હિંદુસ્થાન અમેરિકાને પોતાનો દેશ માની દેશાભિમાનથી અનેક પ્રકારના ભાષણો આપે છે, કેટલાક કવિઓ ઠઠ્ઠા-મશ્કરીમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરાવવા અનેક પ્રકારની કવિતાઓ ગાય છે, એમ રાગ દ્વેષની વૃદ્ધિકારક જગતના જીવોનુ બોલવું આત્મહિતકર નથી; અર્થાત્ તે સર્વ નિષ્ફળ છે. તેથી આત્મિક લાભ મળતો નથી, માટે તેવા પ્રકારનુ બોલવું તે યુક્ત નથી જેથી અબોધતા ટળે, અને બોધની પ્રાપ્તિ થાય, મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય, એવું જ બોલવું. શાસ્ત્રો પણ તેવા જ પ્રકારના વાંચવાં કે જેથી આત્મજ્ઞાન થાય. આયુષ્ય અલ્પ, તેમા સારમાં સાર આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી સ્વસ્વરૂપમા રમણતા કરવી તે જ છે. પોતાની જીભને લવ લવ કરતી વારવી, વિકથા કરવામાં નકામો દિવસ ગાળવો નહિ, વાતો કરવી તો પણ આત્મ સબંધી કરવી, કારણ કે સારમા સાર આત્મા છે. આત્મજ્ઞાનના પુસ્તકો વાંચવા, પૃચ્છા કરવી, વળી તેનુ પરાવર્તન કરી જવું. વળી તે આત્મજ્ઞાન વાતની અનુપ્રેક્ષા કરવી આત્માનુ જ ધ્યાન કરવું. શ્રી આનંદઘનજી કહે છે કે—

આતમધ્યાન કરે જો કોઉ, સો ફિર ઇણમે નાવે,
વાગજાલ બીજુ સહુ જાણો, એક તત્ત્વે ચિત્ત ચાવે.

મુનિ સુવ્રત.

જે પ્રાણી આસન વાળી, અન્ય વસ્તુઓમાંથી ચિત્ત ખેંચી આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં ચિત્તને સ્થાપી પર સબંધી સંકલ્પ વિકલ્પ તેનો ત્યાગ કરી, તદાકાર વૃત્તિથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, તે ભવ્યજીવ અનેક મતવાદીઓના વિભ્રમ મમત્વરૂપ જાળમાં ફસાઇ જતો નથી. આત્મતત્ત્વ વિના, અન્ય સર્વ વાગ્જાળ-પ્રપંચ જાણવો, એમ નિશ્ચયનયથી આત્મસ્વરૂપ જ હૃદયમા ઇચ્છે. જે ભવ્ય પ્રાણીએ વિવેકથી ઉપાદેય, સાધ્ય, સારમા સાર આત્મધ્યાન સબંધી પક્ષ ગ્રહણ કર્યો છે, તે જ આત્મતત્ત્વ જ્ઞાની કહેવો. માટે બોલવું, પૂછવું, ઇત્યાદિ સર્વ કાર્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવુ.

शरीरे वाचि चात्मानं, संधत्ते वाक्शरीरयोः ।
भ्रान्तोऽभ्रान्तः पुनस्तत्त्वं पृथगेषां निबुध्यते ॥ ५४ ॥

અર્થ—વાણી અને શરીર એ આત્મા, એમ જેને ભ્રાન્તિ છે તે વાણી તથા શરીરને આત્મા માને છે અને અભ્રાન્ત છે તે શરીર તથા વાણીથી આત્મતત્ત્વને પૃથગ્ જાણે છે—

વિવેચન—વાણી અને શરીરને આત્મા જાણવારૂપ જેને ભ્રાન્તિ છે તેવો બહિરાત્મા તે વાણી અને કાયાને આત્મા જાણે છે. પણ યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનો જાણનાર તે શરીર અને વાણીથી આત્માને પૃથક્ બરાબર જાણે છે.

न तदस्तीन्द्रियार्थेषु, यत्क्षेमंकरमात्मन. ।
तथापि रमते बालस्तत्रैवाज्ञान-भावनात् ॥ ५५ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયાર્થમાં એવુ કાંઇ નથી કે જે આત્માને ક્ષેમંકર હોય તો પણ બાલ અજ્ઞાનભાવનાથી તેમાં જ રમે છે.

ભાવાર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં એવું કંઇ નથી કે જે આત્માને કલ્યાણકારી હોય, તો પણ બહિરાત્મા ભૂંડની પેઠે વિવેક રહિત તેમાં જ રાચીમાચીને રમે છે. તેમા અજ્ઞાન ભાવના તે જ કારણ છે અજ્ઞાનથી આત્મા પણ જડ જેવો બની ગયો છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

હું એનો એહ માહરો, એ હું એણી બુદ્ધિ,
ચેતન જડતા અનુભવે, ન વિમાસે શુદ્ધિ. આતમતત્ત્વ ૧

એ મારૂ, હું એનો છું, એવી જડની સાથે અભેદબુદ્ધિ થવાથી આત્મ જડતાને અનુભવે છે. કઇ પણ પોતાની શુદ્ધિ કરી શકતો નથી માટે અજ્ઞાનભાવનારૂપ અંધકારનો જ્ઞાનરૂપ સૂર્યથી નાશ કરવો યોગ્ય છે. અનાદિકાળથી આત્મા ઇન્દ્રિયોના વશમાં પડી, કર્માષ્ટકની વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરી, છેદન, ભેદન, શોક, વિયોગ, ક્ષુધા પિપાસા, વધ, બંધન, જન્મ, જરા, મરણનાં ભયંકર દુઃખે પામે છે. માટે ભવ્ય જીવે પંચેન્દ્રિય વિષયોથી દૂર રહી આત્મ સ્વરૂપમા સ્થિતિ કરવી.

નહિ કછુ ઇન્દ્રિયવિષયમેં, ચેતનકૂં હિતકાર,
લોભીજન તામેં રમૈ, અંધો મોહ અંધાર ૫૨

ભાવાર્થ—પંચાવનમાં શ્લોકમા આનો અર્થ સમાઈ જાય છે ઇન્દ્રિય વિષયમા ચેતનને કંઈ લાભ નથી. લોભી પુરૂષો પરપુદ્ગલમાં રમે છે. મોહરૂપ અંધકારમા અજ્ઞાનથી અંધ બનેલા જીવો કંઈ હિતાહિત જોઇ શકતા નથી કસ્તૂરિયો મૃગ પોતાની દૂંટીમા કસ્તૂરી છે તે જાણતો નથી, તેથી અન્યત્રથી

સુવાસના આવે છે, એવી ભ્રાન્તિથી વનમાં દોડે છે. તેમ અજ્ઞાની જીવ મોહથી પર વસ્તુમાં સુખની ભ્રાન્તિથી રાચી રહે છે. અહો ! અહો ! મોહનુ કેટલુ બધું જોર છે કે મનુષ્યાવતારમાં પણ સદ્ગુરુ સમજાવે છે. તો પણ સમજી શકતો નથી. અંતે વિષયના કીડાની પેઠે અહર્નિશ પરભાવમાં અમૂલ્ય એવા આયુષ્ય વ્યર્થ ગાળે છે. અહો ! ભવ્ય જીવ ! હવે તું મનુષ્ય જન્મ પામી જીવનની સાફલ્યતા કર. સંસારનુ વિષમ બીજ અજ્ઞાન એને જ્ઞાનાગ્નિથી બાળી ભસ્મ કર. સર્વ સંયોગથી આત્માને ભિન્ન દેખ. સ્વપ્ન સમાન ભ્રાન્તિ જનક સંસારની મોહ, માયાને આધિન થા નહિ. તારા પોતાના સ્વરૂપમાં સદાકાળ રહે, વિચારથી સમજો કે જે મુક્તિ પામ્યા, પામે છે, અને પામશે. તે ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનુ આલંબન કરી, પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી પામ્યા છે.

સમય જાય છે, ગયો વખત પાછો આવનાર નથી સર્વોત્તમ આત્મધ્યાનથી અનન્ત આનંદમય પરમાતમપદનુ ધ્યાન મંગલમાલા આપે છે. ભવ્ય જીવ સ્વલક્ષ અન્તરમાં રાખે છે ઇન્દ્રિયમાં દૃષ્ટિ દેતો નથી.

चिरं सुषुप्तास्तमसि, मूढात्मानः कुयोनिषु ।
अनात्मीयाऽऽत्मभूतेषु, ममाहमिति जाग्रति ॥ ५६ ॥

અર્થ—ચિર કાલથી અન્ધકારમા કુયોનિમાં સૂતેલા મૂઢાત્માઓ જાગતા જ અનાત્મીય ભાવોને વિષે હું અને મારૂ એમ માને છે.

વિવેચન—અનાદિકાળથી બહિરાત્માઓ સૂતેલા છે, અર્થાત્

મમત્વ બુદ્ધિ કલ્પી લીંટમાં જેમ માખી લપટાય છે, તે સંસારના પદાર્થોમાં લપટાય છે. માટે અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત એવા આત્મને સદ્ગુરુ મહારાજના ઉપદેશથી બોધ થાય છે ઉપદેશદ્વારા કહે છે કે "હે જીવ! તને ચેતાવું છું, તું ચેતી લેજે. આ સંસારમાં તારૂં કંઇ નથી. એક દિવસ આવી અવસ્થામાંથી ઉઠીને તારે જવું પડશે. તારા હાથે સંચિત કરેલી ઘરબાર, હાટરૂપ બાજી ધૂળની છે અને તે ધૂળમાં ભળી જશે, એમ નક્કી જાણ. તારી નજરે જોતો ખરો? હજારો જગતના જીવો ધન, દોલત, ઘરબાર મૂકીને પરભવમાં ચાલ્યા જાય છે, તો તેવી જ તારી અવસ્થા થવાની છે. અન્તે મરણના શરણ થવું પડશે. રાજા, રંક જોગી કે ભોગી, સર્વનાં શરીર માટીમાં મળી જવાનાં છે. આ દેખાતી વસ્તુઓ સ્વપ્નની બાજી સમાન અંતે થવાની છે, એમ નક્કી જાણ. ફોગટ તેમાં તારે કેમ મલકાવું જોઇએ? તે સંબંધી નીચે મુજબ પદ જાણવું.

ચેતાવું ચેતી લેજે રે, એક દિન જરુર ઉઠી જાવું,
ધૂળની રે માયા ધૂળમાં ભળશે, ફોગટ મન લલચાવું. ચેતાવું૦ ૧
સ્વપ્નાની સુખલડી ખાતાં, ભૂખ ન મનની ભાગે,
તન ધન યૌવન પામી સંતો, હરખાવું શું રાગે. ચેતાવું૦ ૨
આશા બેડીએ બંધાણો, પરધન ખાતે ખાવું,
નીચાં કર્મ કરીને અંતે, નાહક નરકે જાવું. ચેતાવું૦ ૩
ભૂલી આતમ જ્ઞાનકી બાજી, માયામા મલકાવું,
ભ્રમણામા ભૂલીને ભાઇ, બ્રહ્મસ્વરૂપ કેમ પાવું ચેતાવુ૦ ૪
તારુ તાહરી પાસે જાણી, સમતામાં દીલ લાવુ,
અલખનિરંજન આતમજ્યોતિ, બુદ્ધિસાગર ધ્યાવું. ચેતાવું૦ ૫

આ પદ આત્માને પોતાના સ્વરૂપમા રમણ કરવાનુ સૂચવે છે. અને માયાના પ્રપંચથી દૂર રહેવાનુ સૂચવે છે. વળી આ સંસારિક પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ આત્માથી ન્યારો છે, તેથી ત્રિકાલમા પણ પ્રપંચથી આત્મહિત થવાનુ નથી, એમ નિશ્ચયથી હૃદયમા ધારવું. ચાલતા, બેસતા, ઉઠતા, હરેક કામકાજ કરતાં પણ આત્માનુ સ્મરણ કરી, સ્વકાર્ય સાધવુ અજ્ઞાની જીવ કોઈ મોટા રાજાની અથવા શેઠની મુલાકાત લેવાનુ નક્કી થાય તો આનંદી બની જાય છે, પણ તે રાજા અગર શેઠના કરતા અનંતગણો મોટો શરીરમા રહેલો જે આત્મા છે તેના દર્શન કરવા, તેનૂ ધ્યાન કરવા, તેની સ્તુતિ કરવા, શું જરા માત્ર મનમાં પ્રેમ લાવે છે? ના. તે લાવતો નથી. તો તેનૂ શુ કારણુ છે? ઉત્તરમા કહેવુ પડશે કે તે અજ્ઞાની જીવ વાસ્તવિક પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણતો હોત અને તેની શ્રદ્ધા થઇ હોત તો પોતાના આત્માની મોટી શક્તિ જાણી શકત. આત્મા જ રાજા થાય છે, આત્મા જ પુણ્ય કરવાથી શેઠ, બાદશાહ, દેવ, દેવેંદ્ર થાય છે અને તે જ આત્મા પાપ કરવાથી નીચ અવસ્થા પામે છે અને તે જ આત્મા પંચ પરમેષ્ઠિરૂપે બને છે. આત્માની અનંત શક્તિ છે. તે શક્તિ જ્ઞાનાવરણિય આદિ કર્મના યોગે આચ્છાદિતપણાને પામી છે જ્યારે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ સદ્‌ગુરુ ઉપદેશથી જાણે છે ત્યારે ઉપશમ ભાવ, ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયિક ભાવને પામી સ્વસ્વરૂપે પ્રકાશે છે અને સાદિ અનંત સ્થિતિ સુખમા સદાકાળ રમાવે છે. માટે ભવ્યજીવોએ ભેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ કરવી

यस्य सस्पन्दमाभाति. नि.
अप्रज्ञमक्रियाभोगं. स शमं

જંગમ જગ થાવર પરે, જાકૂં ભાસે નિત્ત,
સો ચાખૈ સમતા સુધા, અવર નહિ જડચિત્ત. ૫૯

અર્થ—જેને સસ્પન્દ એવું પણ જગત નિઃસ્પન્દ જેવું અપ્રજ્ઞ, અક્રિય, અભોગ લાગે છે, તે જ મહાત્મા સમતારૂપ અમૃતને ચાખે છે. બીજો જડ પુરૂષ ચાખી શકતો નથી.

अनिच्छन् कर्मवैषम्यं, ब्रह्मांशेन समं जगत् ।
आत्माभेदेन यः पश्येदसौ मोक्षगमी शमी ॥ १ ॥

અર્થ—કર્મથી બનેલી વિષમતાને નહિ ઈચ્છતો પોતાના આત્મ સમાન ચેતના લક્ષણથી સર્વ જગતને જાણતો છતો જે ભવ્ય જુએ છે તે શમી જાણવો. શમી જે ગુણ પામે છે તે ગુણ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ અને સમકિત સહિત ભવ્ય પણ પામી શકતો નથી. અને તે જ શમી મોક્ષને પામે છે.

વિવેચન—સસ્પન્દ એટલે હાલતું એવું શરીરાદિરૂપ જગત તે નિસ્પન્દ એટલે જડ એવા જે કાષ્ટ પાષાણાદિ તેના જેવુ જડ તથા અક્રિય, અભોગ એટલે પદાર્થ પરિચ્છેદ વસ્તુ વિવેકજ્ઞાન રૂપ ક્રિયા, અને સુખાદિ અનુભવરૂપ ભોગ જેને નથી એવું જેને લાગે છે, તે પુરૂષ સમતાને પામે છે. પરમ વીતરાગના અથવા સંસારના ભોગ તથા દેહ ઉપર વૈરાગ્ય ભાવને આવો ઉત્તમ પુરૂષ પ્રાપ્ત કરે છે, મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને ક્રિયા કહે છે પચેંદ્રિયો દ્વારા જે વિષયાનુભવ થાય છે તેને ભોગ કહે છે એવી ક્રિયા અને ભોગ રહિત સ્થિર ચિત્તવાળો આત્મધ્યાની પોતાના સ્વરૂપમા સ્થિર થઇ સમતારૂપ અમૃતનું આસ્વાદન વારંવાર કરી જન્મ, જરા, અને મરણના દુ:ખોથી

મુક્ત થાય છે. પૂર્વોક્તદશાની પ્રાપ્તિ વિના સમતારૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને એવી અવસ્થાની જે સમતા આવે છે, તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ સહજમા થાય છે. સમતા ગુણધારી મનુષ્ય પોતાના આત્માના સમાન સર્વ જંતુના આત્માને લેખે છે.

વળી સમતાનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય શ્રી જ્ઞાનસારમાં કહે છે કે—

> ज्ञानध्यानतप. शीलसम्यक्त्वसहितोऽप्यहो ।
> तन्नाप्नोति गुणं साधुर्यमाप्नोति शमाऽन्वित: ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ અને સમ્યક્ત્વ સહિત ભવ્ય પણ જે કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણને પામતો નથી તે ગુણને સમતા ચારિત્રશીલ આત્મા પામે છે. ક્ષયોપશમ ભાવના જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે નિરાવરણ લોકાલોક પ્રકાશક કેવલ જ્ઞાનનુ પરંપરાએ કારણ છે, અને કષાયનો અભાવ તદ્રૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર કેવલ જ્ઞાનનુ આસન્ન કારણ છે. યથાખ્યાત ચારિત્રથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અભેદ રત્નત્રયીથી પરિણમેલો આત્મા ક્ષિણમોહાવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણિય, દર્શનાવરણિય, અને અંતરાય કર્મનો સમૂળ ક્ષાયિકભાવે ક્ષય કરે છે, અને તેથી કેવલજ્ઞાન અને કેવળદર્શન અને દાનાદિક પાચ લબ્ધિ પામે છે. એવા પ્રકારની સમતાનુ ભવ્યપુરૂષે સેવન કરવું, અને અધ્યાત્મ ભાવનાથી સદાકાળ જીવન સફળ કરવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં આત્માને જાણવાનુ કાંઇપણ બાકી રહેતું નથી. અલબત્ત આત્મસ્વરૂપનો અહર્નિશ વિચાર કરવો. તેનુ મનન કરવું કે જેથી જંગમ જગરૂપ જે શરીર તે પણ થાવરની પેઠે એટલે

કાષ્ટ પાષાણની પેઠે સ્થિર ભાસે આટલી હદ જ્યારે આવે ત્યારે સંસારમાં વાદવિવાદનો પ્રપંચ મટી જાય છે અને આત્મા આત્મસ્વરૂપે પ્રકાશે છે. તે સંબંધી યોગીશ્વર મહારાજા શ્રી ચિદાનંદજી કહે છે કે—

પદ

મતિ મત એમ વિચારે, મતમતિયનકા ભાવ-મતિ૦

વસ્તુગતે વસ્તુ લહ્યાં રે, વાદવિવાદ ન કોય;
સૂર્ય તિહાં પરકાશ પિયારે, અંધકાર નવિ હોય. મતિ૦ ૧

રૂપ રેખા તિહાં નવિ ઘટે રે, મુદ્રા ભેખ ન કોય;
ભેદ જ્ઞાન દૃષ્ટિ કરિ પ્યારે, દેખો અંતર જોય. મતિ૦ ૨

તનતા મનતા વચનતા, પરપરિણિતિ પરિવાર,
તન મન વચનાતીત પ્યારે, નિજસત્તા સુખકાર. મતિ૦ ૩

અંતરશુદ્ધ સ્વભાવમેં રે, નહિ વિભાવ લવલેશ,
ભ્રમ આરોપિત લક્ષથી રે, હંસા સહત કલેશ. મતિ૦ ૪

અંતરગતિ નિહચે ગહિરે, કાયાથી વ્યવહાર,
ચિદાનંદ તબ પામિએ રે, ભવ સાયરકો પાર મતિ૦ ૫

આત્મિક અનુભવના રસિક શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિ બતાવે છે, અને તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી તે પણ પોતાના હાથમાં છે. જે સિદ્ધ ભગવંત થયા અને થશે, તે સર્વ પણ જ્યારે આત્માભિમુખ થઇ આત્મધ્યાન કર્યું ત્યારે જ થયા છે આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની શક્તિ પામી સદ્ગુરુનો સંગ કરી, શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો ઉદ્યોગ કરવો. જે પોતાની વસ્તુ નથી, તેની પ્રાપ્તિ અર્થે ગત્રી અને દિવસ ઉદ્યોગ

૫૬

સંતો અચરિજ રૂપ તમાસા, સંતો. એ આંકણી.
કીડીકે પગ કુંજર બાધ્યો, જલમેં મકર પિયાસા. સંતો૦ ૧

કરત હલાહલ પાન રૂચિધર, તજી અમૃતરસ ખાસા;
ચિંતામણિ તજ ધરત નિત ચિત્તમેં કાચ શકલકી આશા.
સંતો૦ ૨

બિન વાદર વરખા અતિ વરસત, બિન દ્રિક બહતાસ્યા,
બજા ગલત દેખ્યા હમ જલમેં, કોરા રહત પતાસા. સંતો૦ ૩

વેર અનાદિ પણ ઉપરથી, દેખત લગત સગાસા;
ચિદાનંદ ઐસા જન ઉત્તમ, કાપત યાકા પાસા. સંતો૦ ૪

ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. જો સમજાય નહિ તો આત્માનુભવી સદ્ગુરુ દ્વારા તેનો મર્મ સમજવો. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે આત્માનુભવની ખોજ કરતા એ પ્રમાણે ગાયુ છે, તેથી આત્માર્થી પુરૂષે સ્યાદ્વાદપણે આત્મજ્ઞાન શ્રવણ, મનન માટે પ્રયત્ન કરવો. જ્ઞાનીએ જેટલી ધર્મની ક્રિયાઓ, આચરણાઓ બતાવી છે તે એક આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે જ બતાવી છે, કારણ કે અનંત સુખ આપનાર શાશ્વત ધર્મ આત્મામા રહે છે, માટે આત્મા ધર્મી કહેવાય છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય પણ આત્મિક ધર્મનુ સ્વરૂપ વર્ણવે છે માટે જો ભવ્ય જીવો તમારે મોક્ષની જિજ્ઞાસા હોય તો સંસારિક પદાર્થોમાથી મોહ ઉતારી અને ભોગને રોગ સમાન લેખવી, તેમ જ સ્વપ્ન સમાન કુટુંબ વર્ગ જાણી, શુદ્ધ ધર્મનુ સેવન કરો, એ જ મન્ય તત્ત્વ સમજો. એ જ અનંત સુખ અર્પનાર છે,

તેમ વીતરાગના વચનથી પ્રતીતિ લાવો, આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો. જેણે આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પામ્યુ તે અન્યને કહી શકતા નથી. જેમ લવણુની પૂતળી સમુદ્રનો તાગ લેવા જળમા પડી પણ લવણુ પૂતળી પોતે જ જળ રૂપ થઇ ગઇ, તો તે બહાર આવી બીજાને કહી શકે નહિ તેમ જેણે પરમાત્મસ્વરૂપનો તાગ લેવા, પરમાત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમા પ્રવેશ કર્યો તે પણ પરમાત્મ-સ્વરૂપ થઈ ગયા તો પરમાત્મસ્વરૂપ કોણુ વર્ણવી શકે ? અલબત્ત કોઇ વર્ણવી શકે જ નહિ, એવા પરમાત્મસ્વરૂપની સ્થિતિ છે અને એ જ સત્ય ધર્મ છે તે સંબંધી શ્રી ચિદાનંદજી પોતાનો અનુભવ કહે છે—

પદ

અબ હમ એસી મનમેં જાણી,
પરમારથ પથ સમજ, વિના નિરવેદ પુરાણી કહાણી. અબ૦ ૧

અંતર લક્ષ વિગત ઉપરથી, કષ્ટ કરત બહુ પ્રાણી;
કોટી જતન કરિ તૂપ લહત, નહિ મથતા નિશદિન પ્રાણી. અબ૦ ૨

લવણુપૂતળી થાહ લેણકું. સાયરમાહિ સમાણી,
તામે લીન તદ્રૂપ ભઈ. તે પલટ કહે કુણ વાણી અબ૦ ૩

ખટમત મિલમાતગ અંગ લખ યુક્તિ બહોત વખાણી.
ચિદાનંદ સર્વંગ વિલોકી, તત્ત્વારથ લ્યો તાણી. અબ૦ ૪

આ પ્રમાણે ચિદાનંદજી મહારાજ પ્રરૂપે છે અને તત્ત્વ-માર્ગ પણ આ જ છે. માટે આત્માર્થી જીવે આત્મસ્વરૂપમાં મન, વચન, કાયાની એકાગ્રવૃત્તિથી સ્થિરતા કરવી તેથી આત્મા ઘનસ્ફટોદધિમય બને છે.

शरीरकञ्चुकेनाऽऽत्मा, संवृतज्ञानविग्रहः ।
नात्मान वुध्यते तस्माद्-भ्रमत्यति चिरं भवे ॥ ६८ ॥

અર્થ—જ્ઞાન છે શરીર જેનું એવો આત્મા જે તે શરીર રૂપ કંચુકથી ઢંકાઇ ગયો છે અને તેથી તે આત્માને જાણતો નથી. અને તેથી તે અજ્ઞાની ચિરકાલ ભવમા પરિભ્રમણ કરે છે.

વિવેચન—શરીર તે જ કંચુક–વસ્ત્ર તેનાથી ઢંકાયુ છે. જ્ઞાન રૂપી શરીર તે જેનુ એવો આત્મા થઇ ગયો છે, તેવા પ્રકારના મૂઢાત્માને આત્મજ્ઞાન થતું નથી. અત્રે આવરણ કરનાર સામાન્યત: કાર્મણશરીર સમજવુ, કેમ કે તે જ મુખ્ય વૃત્તિએ તેના આવરણ રૂપે હોઈ શકે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારનો બહિરાત્મા પોતાનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ નહિ જાણ્યાથી, ઘણા વખત સુધી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યાંસુધી બહિરાત્મબુદ્ધિ છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનો અભ્યાસ પણ પરિભ્રમણ હેતુ છે, કારણ કે તત્વને તત્ત્વસ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય, સંસારનો પાર આવતો નથી સર્વ પ્રકારના શાસ્ત્ર ભણો, અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ કરો, પોતાની બુદ્ધિના પ્રકાશથી ખંડન મંડન કરો, કુતર્કો કરી અન્યને ભ્રમજાળમા નાખો, પણ તેથી આત્માનું કંઈ હિત થવાનુ નથી. તેમ ઉપર ઉપરથી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી શુક સમાન પંડિતાઇ ધારણ કરી, મનમાં મલકાવાથી કંઇ આત્મા નુભવ પ્રગટવાનો નથી શ્રી યોગીશ્વર ચિદાનંદજી મહારાજ તે સબધી કહે છે—

જો લોં અનુભવ જ્ઞાન રે, ઘટમાંહે પ્રગટ ભયો નહિ. જો લો.

તો લો મન થિર હોત નહિ છિન, જિમ પિપલકા પાન;
વેદ ભણ્યો પણ ભેદ વિના શઠ, પોથિ પોથિ જાણ રે.
ઘટ. જો૦ ૧

રસ ભાજનમેં રહત દ્રવી નિત, નહિ તસ રસ પહિછાન,
તિમ શ્રુતપાઠિ પંડિતકું પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે.
ઘટ. જો૦ ૨

સાર લહ્યા વિન ભાર કહ્યા શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાન;
ચિદાનંદ અધ્યાતમ શૈલી, સમજ પરત એકતાન રે.
ઘટ. જો૦ ૩

શ્રી ચિદાનંદ કર્પૂરચંદજી મહારાજ કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અનેક પ્રકારની ભાષાનું અધ્યયન કર્યું, પણ જો શ્રુતજ્ઞાનનો સાર આત્માનુભવ તથા સંવર ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ તો ખરની પેઠે તે જાણવો. ખરની પીઠ ઉપર ચંદનનો ભાર ભર્યો હોય, પણ તેને જેમ ઉપયોગી નથી, તેમ અહિં પણ સમજી લેવું. તેમ પઠિતમૂર્ખ બકવાદી મનુષ્યો પણ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ વળી શકતા નથી અને બહિરભાવમાં માન. પૂજાની લાલચે પરમાં ચિત્ત રાખી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે તથા વળી અજ્ઞાની જીવને મોહજ્વરના યોગે આત્મજ્ઞાનરૂપ મિષ્ટાન્ન ભોજન ઉપર રુચિ થતી નથી. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

કહું મૂઢમતિ પ્રરૂપકુ, જ્ઞાન ભી મદ ભર હોય
જ્યું રોગીકું ખીર ઘૃત, સન્નિપાતકો દોય ૬

ટીકા. રોગીને ખીર. ઘૃત પણ સન્નિપાતની વૃદ્ધિ કરે

થાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપથી અજાણ બહિરાત્માને, શ્રુતજ્ઞાન પણ અહંકાર, ભય અને રોષ આદિ દોષોની ઉત્પત્તિ અર્થે છે. જ્ઞાનીને શ્રુતજ્ઞાન સ્વગુણની પ્રાપ્તિ અર્થે છે, અકથ્ય આત્મસ્વરૂપના રહસ્યમાં અજ્ઞાનીને સમજણ પડતી નથી. અનુભવ જ્ઞાની જ જાણી શકે છે. જેણે આત્મસ્વરૂપ અનુભવ્યું, તે જ સ્વસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરી આનંદમા મગ્ન રહે છે. વ્યવહારથી શુદ્ધ આચરણાએ ઉપાધિના સ્થાનો પરિહરી, અંતરથી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં રમી, આત્મગુણોને પ્રગટાવે છે. ચિત્તસમાધિ દ્વારા પૂર્ણ પદ પ્રગટ કરે છે. તે જ સ્વરૂપને શ્રી ચિદાનંદજી જણાવે છે કે-

પદ

અલખ લખ્યા કિમ જાવે હો,
એસી કોઈ યુગતિ બતાવે અલખ.

તન મન વચનાતીત ધ્યાન ધર, અજપાજાપ જપાવે;
હોય અડોલ લોલતા ત્યાગી, જ્ઞાની સરોવર ન્હાવે.
હો એસી૦ ૧

શુદ્ધ સ્વરૂપે શક્તિ સંભારે, મમતા દૂર વહાવે,
કનક ઉપલ મલ ભિન્નતા કાજે, જોગાનલ ઉપજાવે.
હો એસી૦ ૨

એક સમે સમશ્રેણિ આરોપી, ચિદાનંદ ઇમ ગાવે;
અલખરૂપ હોય અલખ સમાવે, અલખ ભેદ ઇમ પાવે.
હો એસી૦ ૩

એ પ્રમાણે અજપા જાપથી જે ધ્યાન કરે છે, અને મન વચન, કાયાથી જુદો આત્માને જાણી, બાહ્ય મમતા ત્યાગી

પોતાની શક્તિને સંભારી સ્વસ્વરૂપમા રમે છે, એવા મુનીશ્વર સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે અને અનંત સુખના ભોક્તા બને છે

> प्रविशद्गलतां व्यूहे, देहेऽणूनां समाकृतौ ।
> स्थितिभ्रान्त्या प्रपद्यन्ते, तमात्मानमबुद्धयः ॥६९॥

અર્થ—બુદ્ધિ વિનાના બહિરાત્માઓ પ્રવેશતા અને નીકળતા પરમાણુઓના સમૂહરૂપ તથા સમાનાકાર દેહને સ્થિતિ ભ્રાંતિથી આત્મા રૂપે માને છે. પણ તેઓ આત્મસ્વરૂપને આત્મત્વ વડે માની શકતા નથી.

વિવેચન—ભેદબુદ્ધિ વિનાના જીવો સડણ, પડણ, વિધ્વંસણ સ્વભાવવાળા, અને પ્રવેશ કરતા અને નીકળતા એવા પરમાણુઓના સમૂહરૂપ શરીરને આત્મા છે. એમ સ્થિતિ ભ્રાંતિથી માની લે છે. આત્મા અને દેહના અભેદ અધ્યવસાયરૂપ ભ્રાંતિ એવો દૃઢ પ્રત્યય-વિશ્વાસ અજ્ઞાની જીવોને થાય છે કે તે શરીરને જ આત્મા સ્વીકારે છે. અને તેથી તે શરીરના ઉપર મમતા રાખે છે, અને સ્વ-તત્ત્વનુ ભાન ભૂલે છે એવો અજ્ઞાની જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમા વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે. બહિરાત્મા પ્રાણી અજ્ઞાનપણાથી આસ્રવના હેતુઓને રાચી-માચી સેવે છે અને અંતે સ્વજીવન નિષ્ફલપણે વ્યતીત કરી માનવ જન્મ હારી જાય છે.

> गौरः स्थूलः कृशो वाऽहमित्यङ्गेनाऽविशेषयन् ।
> आत्मानं धारयेन्नित्यं, केवलज्ञप्तिविग्रहम् ॥७०॥

અર્થ—હું ગૌર, સ્થૂલ અને કૃશ છું. એવું જે માનવાના ભાવે છે તે આત્માના ન આરોપના કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ સિદ્ધ જેવા આત્માની ધારણા કરવી

વિવેચન—હું ગોરો, હું જાડો, હું દુર્બલ, હું બળવાન ઇત્યાદિ જે જે પ્રત્યય શરીરમા થાય, તેને આત્માના વિશેષણ રૂપે માનવા નહિ અને બાહ્ય ઉપાધિથી રહિત કેવળ આત્માની ધારણા કરવી. વિશેષતઃ ચિત્તમાં તેનું જ ધ્યાન કરવું. કેવળજ્ઞાન છે સ્વરૂપ તે જેનુ એટલે જ્ઞાન શરીરવાળો આત્મા ધારવો અનેક પ્રકારનાં કામ કરતા પણ અંતરથી સતત તેવી જ ધારણા રાખવી. એવી ધારણા રાખવાથી ભેદજ્ઞાનની દૃઢતા થાય છે અને તેવી દૃઢતા વૃદ્ધિ પામવાથી રાગદ્વેષની પરિણુતિ સ્વયંમેવ મંદ પડે છે. અંતરમાં આનંદ પ્રગટે છે.

मुक्तिरेकान्तिकी तस्य, चित्ते यस्याऽचला धृति ।
तस्य नैकान्तिकी मुक्तिर्यस्य, नास्त्यचला धृति ॥७१॥

મુગતિ દૂર તાકું નહીં, જાકૂં થિર સંતોપ;
દૂર મુગતિ તાકૂં સદા, જાકૂં અવિરતિ પોપ. ૫૮

અર્થ—જેના ચિત્તમાં અચલવૃત્તિ છે તેને એકાંતિક મુક્તિ છે અને જેના ચિત્તમાં અચલવૃત્તિ નથી તેને એકાન્તિક મુક્તિ થતી નથી.

વિવેચન—જેના ચિત્તમાં અચલ આત્મસ્વરૂપની ધારણા છે તે અન્તરાત્માને અવશ્ય થવાવાળી મુક્તિ થાય છે અને જેને પૂર્વોક્ત પ્રકારની અચલ ધારણા નથી તેને મુક્તિ અવશ્ય થતી નથી જેના હૃદયમા સ્થિરતાપણે સંતોષે વાસ કર્યો છે, તેવા જનને મુક્તિ પાસે છે અને જેને અવિરતિની પુષ્ટિ થાય છે, તેને મુક્તિ દૂર છે, માટે સંતોષનું વારંવાર સેવન કરવું, સર્વ વસ્તુ સબંધી તૃષ્ણાનો પરિહાર કરી, સંતોષ ધારણ કરવો.

એકાંત સ્થાનમાં વસે છે. કારણ વિના વિશેષ પ્રકારે કોઈની સાથે ભાષણ પણ કરતા નથી. જે મનુષ્યોના પરિચયથી આત્માનુ હિત નથી તો તેમનો પરિચય કેમ કરે? વ્યાખ્યાન શિક્ષાદિ કારણે મનુષ્યોના સંબંધમાં આવે, તો પણ અંતર વૃત્તિથી ન્યારા વર્તે છે, એવા મુનિરાજ ઉપાધિ રહિત હોય તે અનુપમ આનંદના ભોગી બને છે. આત્મજ્ઞાનથી આવો વિવેક પ્રગટે છે. આત્મજ્ઞાની આત્મમાં જ સ્વસુખ માની અજ્ઞાની મનુષ્ય સંસર્ગ ત્યજે છે. આત્મજ્ઞાનની બલીહારી છે, કે જેથી મનુષ્ય સ્વકાર્ય સાધે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ જ્ઞાનને મહિમા કહે છે. યથા–

પદ

જ્ઞાનકલા ઘટ ભાસી જાકું જ્ઞાન.
તન ધન નેહ નહિકે જાકુ, છિનમેં ભયો ઉદાસી. જાકું૦
હુ અવિનાશી ભાવ જગતકે, નિશ્ચયે સકલ વિનાશી;
એહવી ધારણા ધાર ગુરુગમ, અનુભવ મારગ પ્યાસી. જાકું
મેં મેરા એ યહ મોહજનિત, જસ એસી બુદ્ધિ પ્રકાશી,
તે નિશંક પગ મોહશીસ દે, નિહચેં શિવપુર જાસી જાકું.
સમતા ભાઈ સુખી એમ સુણ કે, કુમતા ભાઇ ઉદાસી,
ચિદાનંદ આનંદ ભયો ઈમ, તોર કરમકી ફાંસી જાકું.

જ્ઞાનનું સામર્થ્ય અનુપમ છે. જે કોઈ આત્માર્થી જીવ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુ સમાગમ કરવો, નિત્ય નિત્ય પક્ષથી આત્મસ્વરૂપ જાણવું, જેમ બને તેમ પુદ્ગલાનંદી અજ્ઞાની એવા મનુષ્યના સંસર્ગમા આવવું નહિ એ જ નિરૂપાધિ પદ પામવાનો હેતુ છે.

ग्रामोऽरण्यमिति द्वेधा, निवासोऽनात्मदर्शिनाम् ।
दृष्टात्मनां निवासस्तु, विविक्तात्मैव निश्चलः ॥७३॥

ગામ નગર વનકે વિષે, માન દુવિધ અશુદ્ધ,
આતમ દરશીકૂ વસતિ, કેવલ આતમ શુદ્ધ. ૯૦

ગામ અથવા અરણ્ય (વન) એ બેને તો અજ્ઞાની પોતાનાં નિવાસ માને છે, અર્થાત્ અજ્ઞાની શુદ્ધ નિવાસસ્થાન ઓળખ્યા વિના જડ વસ્તુમાં પોતાનું સ્થાન કલ્પે છે. વનમાં વસતો પોતાને વનવાસી કલ્પે છે. નગરમા વસતો પોતાને નગરવાસી કલ્પે છે. અર્થાત્ નગર છાડીને વનવાસી બને છે પણ શું છોડવું જોઈએ તેની અજ્ઞાનીને ખબર પડતી નથી જ્યારે અજ્ઞાનીની આવી સ્થિતિ હોય છે. ત્યારે જ્ઞાનીની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે બતાવે છે—

જ્ઞાની ગ્રામમા કે વનમા પોતાનો નિવાસ કલ્પતો નથી. કારણ કે ગ્રામ નગર વન એ કંઈ આત્માનું સ્થાન નથી તેમ જ શરીર પણ આત્માનું સત્ય રહેવાનું સ્થાન નથી ત્યારે આત્મા ક્યાં રહે છે તે બતાવે છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તે અસંખ્યાતા પ્રદેશ અરૂપી છે. અજ છે અવિ-નાશી છે અને એક એક પ્રદેશે અનંતજ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર, રહ્યાં છે અસંખ્યાત પ્રદેશે (મળીને) જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ ઉપયોગ પ્રગટે છે વળી આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જેના નિર્મળ છે. પોતાના સ્વરૂપથી [illegible] [illegible] તે અચલ છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પોતાના શુદ્ધ [illegible] [illegible]

છે. તેવો શુદ્ધાત્મા તે જ જ્ઞાનીને રહેવાનું સ્થાન છે. પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા જ જ્ઞાનીનું નિવાસ સ્થાન જાણવું. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં નિવાસ સ્થાન જાણતો જ્ઞાની ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓના સંયોગે રાગ, દ્વેષથી લેપાતો નથી, તેમ જ ગ્રામ, હવેલી તથા વન વિગેરેને પોતાનું નિવાસસ્થાન કલ્પી મમતાભાવ સેવન કરતો નથી. તેમ જ શરીરમાથી પણ જેને આત્મબુદ્ધિ ઉઠી ગઇ છે એવો જ્ઞાની શરીરમાં પણ મમતાભાવ ધારણ કરતો નથી. જ્ઞાનીની આવી સ્થિતિ સહેજે બને છે, અને તેથી તે પોતાની અક્ષય રિદ્ધિ પ્રગટ કરે છે, અને અનંત સુખનો ભોકતા બને છે.

देहान्तरगतेर्बीजं, देहेऽस्मिन्नात्म-भावना ।
बीजं विदेहनिष्पत्ते-रात्मन्येवाऽऽत्मभावना ॥ ७४ ॥

આપ ભાવના દેહમેં, દેહંતરગતિ હેત,
આપ બુદ્ધિજો આપમેં, સો વિદેહપદ હેત ૬૧

અર્થ—દેહાંતરગતિનું બીજ આ દેહમા આત્માભાવના કરવી તે જ છે અને વિદેહપદ નિષ્પત્તિનું બીજ તો આત્મામા જ આત્મભાવના કરવી તે જ છે

વિવેચન—દેહાતર એટલે બીજો ભવ, તેમા ગતિ એટલે ગમન કરવાનું કારણ શું ? તો એ જ કે આ દેહમા આત્મ બુદ્ધિ ધારણ કરવી તે જ છે અનંતા ભવ આત્માએ ધારણ કર્યા, તેનું કારણ બહિરાત્મભાવના છે અને મુક્તિનું કારણ તે આત્માને આત્મા સ્વરૂપે ધારવો તે જ છે. આત્માને જ આત્મ ધાર્યા વિના કોઇની મુક્તિ થઇ નથી, અને થવાની પણ નથી

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી મુક્તિ પદની પ્રાપ્તિ છે. આત્માના જ્ઞાન વિના ગુણઠાણું તાણ્યુ આવતું નથી. અનેક પ્રકારના કષ્ટ કરો, તપ જપ કરો, દેશોદેશ પરિભ્રમણ કરો પણ આત્મજ્ઞાન વિના સફળતા થતી નથી માટે આત્મામાં જ આત્મભાવના કરવી. અંતરમા તેનો ઉપયોગ ધારવો, સર્વ પદાર્થોમાથી મનને સંહરીને આત્મામાં જ સ્થિર કરી આત્માનું ધ્યાન કરવુ. તે સંબંધી શ્રી કપૂરચંદજી (ચિદાનંદજી મહારાજ) ચિદાનંદ સ્વરોદયમા કહે છે કે—

આપ આપણા રૂપમેં, મગન મમતા મલ ખોય,
રહે નિરંતર સમરસી, તાસ બંધ નવિ કોય. ૮૨

પરપરિણતિ પરસંગસૂં, ઉપજત વિનસત જીવ.
મેટ્યા મોહ પ્રભાવકું. અચલ અબાધિત જીવ. ૮૩

આત્મા આત્માના સ્વરૂપમા મગ્ન રહે ત્યારે મમતા-મલનો નાશ કરે છે જે નિરંતર સમભાવરસમા રાચી રહે છે તે સંસારમા બંધાતો નથી પરપરિણતિના પ્રસંગે જીવ સંસારમા બંધાતો નથી પરપરિણતિના પ્રસંગે જીવ સંસારમા ઉપજે છે અને વિણસે છે અને મોહપ્રભાવના નાશથી, અચલ અને બાધા વિનાનો જીવ થાય છે

વળી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે—

વિનાશિક પુદ્ગલ દશા, અવિનાશી [illegible] આપ,
આપે આપ વિચારતા, મિટે પુન્ય અરૂ પાપ ૮[illegible]

[illegible] વિણ ઉપજે, [illegible] નિર્દોષ [illegible]
ચિદાનંદ નવિ [illegible] [illegible] [illegible] ૯[illegible]

ઇમ વિચાર હૃદયે કરત, જ્ઞાન ધ્યાન રસલીન;
નિરવિકલ્પ રસ અનુભવ, વિકલ્પતા હોય છીન. ૯૩
નિરવિકલ્પ ઉપયોગમેં, હોય સમાધિરૂપ;
અચલજોત ઝલકે તિહાં, પાવે દરસ અનૂપ. ૯૪
દેખ દરસ અદ્‌ભુત મહા, કાલ ત્રાસ મિટ જાય;
જ્ઞાન જોગ ઉત્તમ દશા, સદ્‌ગુરુ દિયો બતાય. ૯૫

પુદ્‌ગલ દશા વિનાશી છે, અને આત્મા તો અવિનાશી છે. આત્માનું સ્વરૂપ આત્મા વિચારે તો પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મ મળ દૂર થાય છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે, મોટો નિરધાર જાણો કે પંચમગતિ-મોક્ષ વિના ત્રણ લોકમાં જરા માત્ર સુખ નથી. એમ સત્ય નિરધાર કરીને, જે ભવ્ય આત્મા જ્ઞાન, ધ્યાન રૂપ રસમા લીન થઇ જાય છે, તેને નિર્વિકલ્પ રસનો અનુભવ થાય છે, અને નિર્વિકલ્પ રસના અનુભવે વિકલ્પતાનો નાશ થાય છે, અને જ્યારે નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં આત્મા રમે છે, ત્યારે તે સમાધિરૂપ બને છે, અને તેવી સમાધિમા આત્માની અચલજ્યોત ઝળકે છે, અને અનુપમ દર્શન પામે છે. અને અદ્‌ભુત આત્મદર્શનથી કાલનો ત્રાસ મટી જાય છે, અજરામરતા મેળવે છે. એવી જ્ઞાન યોગની ઉત્તમ દશા સદ્‌ગુરુએ બતાવી છે. એવી આત્મદશામા આત્મભાવના ધરી જ્ઞાની પરમાત્મપદ પામે છે એ જ સાધકનુ કર્તવ્ય છે.

नयत्यात्मानमात्मैव, जन्म निर्वाणमेव वा ।
गुरुरात्माऽऽत्मनस्तस्मान्नान्योऽस्ति परमार्थत. ॥७

ભાવિ શિવપદદે આપકૂં, આપ હિ સનમુખ હોઇ,
તાતેં ગુરુ હૈ આતમા, અપનો ઔર ન કોઇ. ૯૬

અર્થ—આત્માને આત્મા જ જન્મ અને નિર્વાણ પ્રત્યે [illegible] છે માટે આત્મા જ આત્માને પારમાર્થથી ગુરુ છે, અન્ય [illegible] બીજો આત્માનો ગુરુ નથી

વિવેચન—દેહાદિકમા દઢાત્મભાવનાથી, આત્મા જ પોતાને સંસારમાં પાડે છે. અને આત્મા જ પોતાના ઉપર આત્મબુદ્ધિ [illegible] કરી પોતાને મોક્ષમા લઈ જાય છે માટે નિશ્ચયથી જોતા આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે, બીજો કોઈ નથી પછી વ્યવહાર ગુરુ હોય તો હરકત નથી. નિશ્ચયથી જોતા પોતાનો આત્મા તે જ દેવ છે, અને તે જ ગુરુ છે, અને આત્માનો સ્વભાવ તે જ નિશ્ચયથી ધર્મ છે, એવી શુદ્ધ શ્રદ્ધા તે મોક્ષનુ કારણ છે. કેમ કે જીવસ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના કર્મ ખપે નહિ. આત્મા પોતાના સન્મુખ થતા પોતે જ પોતાને શિવપદ આપે છે. પોતાના સન્મુખ થયા વિના ત્રિકાલમા પણ મુક્તિ થતી નથી. જે તીર્થંકર થયા. જે સિદ્ધ થયા તે સર્વે પોતાના સન્મુખ થયા, ત્યારે જ [illegible] સિદ્ધ કર્યું છે મુંબાઈ જવાનુ હોય. અને મારવાડ [illegible] ગમન કરે તો, તે મુંબાઈ પહોચતો નથી તેમ જે શિવપદની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને આત્મસન્મુખ થતો નથી. તે શિવપદ પ્રાપ્ત કરતો નથી. જે ભવ્યો આત્માના સન્મુખ થાય છે. [illegible] ધનને માટીના ઢેફા સમાન દેખે છે. અને રાજ્યાદિને [illegible] જાણે છે, સ્નેહને ઝેર સમાન દેખે છે, મોટાઈને [illegible] જાણે છે. સિદ્ધિ વિગેરે [illegible] [illegible]

दढात्मबुद्धिर्देहादावुत्पश्यन्नाशमात्मनः ।
मित्रादिभिर्वियोगं च, बिभेति मरणाद् भृशम् ॥ ७६

અર્થ—દેહાદિકમાં દઢ આત્મબુદ્ધિવાળો મરણ પામે જો તથા મિત્રાદિનો વિયોગ પાસે જોઈ, મરણથી બહુ ભય પામે

વિવેચન—દેહાદિમાં દઢ થએલી છે આત્મબુદ્ધિ જેને એ બહિરાત્મા પ્રાણવિયોગ રૂપ મરણ, તથા સગાં-સબંધી, મિ પુત્ર, સ્ત્રી આદિનો વિયોગ, એ બે વાત પાસે જોતાં જ મરણ બહુ ડરે છે. અનેક પ્રકારની ચિંતા કરે છે. મોહમાયા મુંઝાય છે, અને બહુ ભય પામે છે, અને તેને પરભવમા પ દુઃખો ભોગવવા પડે છે. ત્યારે જેને આત્મામાં જ આત્મબુ છે તે મરણ સમીપ આવતા શું કરે છે તે કહે છે.

आत्मन्येवाऽऽत्मधीरन्यां, शरीरगतिमात्मनः ।
मन्यते निर्भयं त्यक्त्वा, वस्त्रं वस्त्रान्तरग्रहम् ॥ ७७ ॥

અર્થ—આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિવાળો શરીર ગતિ નિર્ભય રહી ભિન્ન જુએ છે. જેમ એક વસ્ત્ર ત્યજી બીજું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે તેમ.

વિવેચન—આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે એવો અન્તરાત્મ શરીરગતિ એટલે શરીરપરિણતિ અથવા શરીરવિનાશ અથવ બાહ્યવસ્થા તેને આત્મથકી ભિન્ન માને છે, અને જાણે કે શરીરના ઉત્પાદ વિનાશાદિથી આત્માને કંઇ નથી, તે હ શોક ધારણ કરતો નથી. આવું જ્ઞાન તેને જ થાય છે કે વ્યવહારમાં અનાદર રાખે છે, પણ જે વ્યવહારમાં આદર રાખે છે તેને તેમ થતું નથી.

व्यवहारे सुषुप्तो यः स जागर्त्यात्मगोचरे ।
जागर्ति व्यवहारेऽस्मिन्सुषुप्तश्चाऽऽत्मगोचरे ॥ ७८ ॥

સોવતહે નિજ ભાવમેં, જાગે જે વ્યવહાર,
સૂતો આતમ ભાવમેં, સદા સ્વરૂપ આધાર. ૬૩

અર્થ—જે વ્યવહારમા ઉંઘે છે તે આત્મદર્શનમા જાગતાં છે, અને જે વ્યવહારમા જાગે છે, તે આત્મદર્શનમાં ઉંઘે છે,

વિવેચન—વ્યવહાર એટલે મનમા ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રકારના સંકલ્પ અને વિકલ્પના સ્થાનરૂપ, અર્થાત્ સંસારમા ઈષ્ટમા પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ, જે પોતાના નામને સારૂ લાગે. ત્યાથી નિવૃત્તિ કરવી. વળી આ મારૂ, અને આ અન્ય. એવી જ્યા બુદ્ધિ છે. એવા વ્યવહાર રૂપ જ સંસારમા જ ઉંઘે છે, અર્થાત સર્વ વ્યવહારની કલ્પનાજાળને જેને વિસારી દીધી છે, તે ભવ્ય આત્મદર્શનમા જાગે છે, અર્થાત્ તેજ આત્મસંવેદન પામે છે. અને જે ઉક્ત પ્રકારના વ્યવહારમા જાગે છે અર્થાત હું અને મારૂ એવો અભ્યાસ ધારણ કરે છે, દેહાદિકમા મમત્વબુદ્ધિ ધારણ કરે છે. મોહમાયામા હાણે હાણે લપટાય છે. વિકલ્પ અને સંકલ્પ રૂપ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે એવો જીવ વ્યવહારમા એટલે સંસારમા જાગે છે. અને તેથી આત્મદર્શનમા ઉંઘે છે, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના ઉપયોગથી શૂન્ય વર્તે છે. અને તે આત્મજ્ઞાન પામતો નથી.

आत्मानमन्तरे दृष्ट्वा दृष्ट्वा देहादिकं बहिः ।
तयोरन्तरविज्ञानादभ्यासादच्युतो भवेत् ॥ ७९ ॥

અંતર ચેતન દેખકે, બાહિર દેહ સ્વભાવ,
તાકે અંતર જાનતે હોઈ અચલ થિર ભાવ. ૬૪

અર્થ—આત્માને અંતરમાં દેખી અને દેહાદિકને બાહ્ય દેખી, તેમના અંતરના જ્ઞાનથી તથા અભ્યાસથી મુક્ત આત્મા થાય.

વિવેચન—અસંખ્ય પ્રદેશ સ્વરૂપી આત્માને અંતરમાં એટલે શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલો જોઈ અને દેહાદિકને બાહ્ય માની, દેહ અને આત્માનો અંતર સમજવો. એમ ભેદ જ્ઞાન થતાં, અચ્યુત થાય. એકલા ભેદજ્ઞાનથી અચ્યુત થાય એમ નહિ પણ તે ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસથી તથા પુનઃ પુનઃ આત્મભાવનાથી, મુક્તિ પદ મળે છે. ભેદજ્ઞાનની ભાવના ભાવતા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગાય છે કે—

ચેતન અબ મોહે દર્શન દીજે, તુમ દર્શન શિવસુખ પામીજે,
તુમદર્શન ભવ છીજે. ચે૦ ૧

તુમ કારણ તપ સંજમ કિરીયા, કહો કહાંલો કીજે,
તુમ દર્શન બિન યા સબ જૂઠી, અંતરચિત્ત ન ભીજે. ચે૦ ૨

ક્રિયા મૂઢ મતિ હે જનકે, જ્ઞાન ઓરકું પ્યારો;
મિલત ભાવરસ દોઉ ન ચાખે, તું દોનુથી ન્યારો. ચે૦ ૩

સબમે હે ઓર સબમેં નહિ, તું નટરૂપ એકેલો,
આપસ્વભાવે વિભાવે રમતો, તુંહિ ગુરુ તુંહિ ચેલો ચે૦ ૪

અકલ અલખ પ્રભુ તું સબ રૂપી, તું આપની ગતિ જાને,
અગમરૂપ આગમ અનુસારે, સેવક સુજસ પ્રમાને. ચે૦ ૫

અહો ! આ પદમાં કેવી ભેદજ્ઞાનથી આત્મભાવના ભાવી છે ! તે મહાપુરૂષ કહે છે કે, હે ચેતન ! તારા વિના તપ સંજમાદિ ક્રિયા પણ જડી છે તું આત્મા જ્યાં ઉપયોગ ભાવમાં વર્તે છે,

કરવું, તે સર્વ દેહાશ્રિત એટલે દેહને આશ્રયી કહ્યાં છે. અને તે શરીરનો ધર્મ છે, અને દેહ છે તે સંસારનુ કારણ છે, માટે જે લિંગ (ચિન્હ)માં આગ્રહ રાખનારા છે, તેઓની દૃષ્ટિએ લિંગ વેષ તેજ મુક્તિનુ કારણ છે, અમુક લિંગ વિના મુક્તિ થતી જ નથી, એવા એકાન્ત કદાગ્રહવાળા જીવો મુક્તિ પામતા નથી. લિંગ કહો કે વેષ કહો તે કંઈ ચૈતન્ય વસ્તુ નથી, તેમ છતાં તેમાં જ જે એકાંત નિરપેક્ષપણે ધર્મ માને તો, તે અજ્ઞાની છે અને એવા અજ્ઞાનીની મુક્તિ થઇ શકતી નથી.

જાતિ એટલે બ્રાહ્મણાદિ સમજવી. જાતિ તે દેહને આશ્રયી રહી છે અને દેહ છે તે સંસાર હેતુ છે, માટે જે જીવ જાતિમા જ મુક્તિ માને છે, અને જાતિથી જ રાચી રહે છે તે સંસારનો નાશ કરતો નથી. જાતિ કંઇ આત્મ વસ્તુ નથી. તેવી જાતિમાં અભિમાન ધારણ કરે અને નીચ જાતિવાળાની હીલના કરે, નિંદા કરે તો તે મનુષ્ય ધર્મના બદલે ઉલટાં કર્મ ગ્રહણ કરે છે હરિકેશી જાતિનો મદ કરી ઘણું દુઃખ પામ્યો જે મનુષ્યને જાતિ અને લિંગના પક્ષમા દૃઢ રાગ છે, એટલે જાતિ અને લિંગને જ મુક્તિનું કારણ માને છે, તે બિચારો મોહની જાળમાં ફસાએલો છે, અને તે મોક્ષ સુખ પામી શકતો નથી તે સંબંધી શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ આત્મભાવના ભાવતાં કહે છે કે—

> વરણ ભાંત તામેં નહિ, જાત પાંત કુલરેખ,
> રાવ રંક તો તું નહિ, નહિ બાબા નહિ ભેખ. ૧
> જે ઉપજે સો તુ નહિ, વિણસે સો પણ નાંહિ,
> છોટા મોટા તું નહિ, સમજ દેખ દિલમાંહિ ૨

જેટલી જાતની વરણ કહેવામા આવે છે, તે વરણ હે આત્મા ! તારામા નથી. જે મનુષ્યની જાતિના ભેદ છે, તે તારામા હે આત્મા ! નથી તુ રાવ રંક નથી ઇત્યાદિ તથા ઉપજે છે અને વિનાશ પામે છે એવા શરીરાદિ રૂપ પણ તું નથી તુ છોટો નથી, મોટો નથી. છોટા અને મોટાપણુ તે વય અને ધન અનાદિથી કહેવામા આવે છે. બાહ્યધન અને બાહ્ય સત્તાથી ન સદા ન્યારો છે હે આત્મા ! એવી રીતે તું દિલમા સમજી [illegible] સ્વરૂપ ગ્રહણ કર અને હવે માયાની ભ્રાન્તિ ભૂલ તું [illegible]રૂપી છે જેમ સ્ફટિક રત્નની લાલ, પીળી, કાળી. એવી વસ્તુની ઉપાધિયોગે જુદી જુદી અવસ્થા ભાસે છે. પણ તે ઉપાધિથી સ્ફટિક રત્ન ન્યારૂ છે. તેમ આત્મા પણ જાતિ, લિંગ આદિથી ન્યારો છે. કર્મ બહિરાત્મબુદ્ધિથી તે હુ છુ એવી ભ્રાન્તિ થાય છે તે ભ્રાન્તિનો નાશ સહજવારમા સદ્ગુરુ મહારાજના ઉપદેશથી થાય છે અને આત્માનુ સ્વરૂપ જેવુ છે તેવુ સમજતા તે પોતાનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજતા [illegible] થાય. વિપર્યા[illegible]દિ દોષોનો સહેજે નાશ થાય છે.

જિન દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય, નિશ્ચય તથા વ્યવહાર. [illegible]

[illegible]

છે. "सम्यग् ज्ञानदर्शनचारित्राणि मोक्षमार्गः" ભાવલિંગ તે આત્માના ગુણો છે અને સાધુનો વેષ આદિ દ્રવ્યલિંગ છે જેની નિશ્ચય ઉપર બીલકુલ રુચિ નથી, અને કેવળ લિંગમા જે ધર્મ માનનાર છે, તે મૂઢ જાણવો. નિશ્ચય અને વ્યવહા જેના હૃદયમાં વશ્યો છે, તેના માટે આ વચન નથી. પ એકાંત લિંગ રૂપ બાહ્ય વ્યવહારમાં નિશ્ચય ગુણ માને તેને હિત શિક્ષા અર્થે આ વચન છે.

ભાવલિંગ જાતે ભયે, સિદ્ધ પનરસ ભેદ,
તાતેં આતમકૂં નહિ. લિંગ ન જાતિ ન વેદ. ૭૫

ભાવાર્થ—ભાવલિંગની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે. ભાવલિ ઉત્પન્ન થતા, પન્નર ભેદે જીવો સિદ્ધ થયા, માટે આત્ લિંગ, જાતિ અને વેદ એમાનુ કશું નથી, આત્મા સ્વગુણે જ સિદ્ધ થાય છે. ભાવલિંગ છે તે આત્માના ગુણ સ્વરૂપ માટે બાહ્ય વેષાદિકમા મોહ કરવો નહીં,

यत्त्यागाय निवर्तन्ते, भोगेभ्यो यदवाप्तये ।
प्रीतिं तत्रैव कुर्वन्ति, द्वेषमन्यत्र मोहिनः ॥ ९०

અર્થ—જેના ત્યાગ અર્થે અને જેની પ્રાપ્તિ અર્થે, ભો પાછા હઠે છે, તેના ઉપર જ મોહાન્ધ જીવો પ્રીતિ કરે અને અન્યત્ર દ્વેષ ધારણ કરે છે.

વિવેચન—શરીર, મન, વાણી તેના ત્યાગ માટે, એ તેમા થતી મમતા તેના ત્યાગાર્થે પુત્ર, સ્ત્રી ધન, વૈભવાદિ નિવૃત્તિ પામી પાછા હઠે છે, પણ ઉલટા તે ત્યાગ કરવા ર

ગના ઉપર જ પ્રીતિ ધારણ કરે છે. શાથી તેમ કરે છે તો કહે છે કે મોહથી મુઝાયા છે, તેથી મોહી જીવોની એવા ની સ્થિતિ છે. મોહનીય કર્મ બે પ્રકારનું છે, એક દર્શન મોહનીય કર્મ, બીજું ચારિત્ર મોહનીય કર્મ

પ્રથમ દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે, ૧. સમકિત મોહનીય. ૨. મિશ્ર મોહનીય ૩ મિથ્યાત્વ મોહનીય. એ ત્રણ પ્રકારની મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિના ક્ષયથી દર્શન ગુણ પ્રગટે છે.

બીજુ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ચારિત્ર ગુણ પ્રગટે છે. દર્શન મોહનીયના ઉદયવાળા જીવો તો સત્ય આત્મસ્વરૂપ ઓળખી શકતા નથી અને ઉલટા વિપરીત દૃષ્ટિથી કર્મબંધન કરી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે

अनन्तरज्ञः संधत्ते दृष्टिं पङ्गोर्यथान्धके ।
संयोगात् दृष्टिमङ्गेऽपि संधत्ते तद्वदात्मनः ॥ ९१ ॥

અર્થ—તફાવતને નહિ જાણનાર પુરુષ. જેમ સંયોગને પાંગળાની દૃષ્ટિ આંધળાને આરોપે છે, તેમ જ મૂઢ આત્માની દૃષ્ટિ દેહમા આરોપે છે.

વિવેચન—[illegible]

શરીરથી ભિન્ન આત્મધર્મ છે, એવું જ્ઞાન નથી થયુ ત્યાં અજ્ઞાની જીવ કર્મ માર્ગ સન્મુખ ગતિ કરે છે. બહિરાત્માને આમ થાય છે ત્યારે અંતરાત્મા કેમ કરે છે તે બતાવે છે.

दृष्टभेदो यथादृष्टिं, पङ्गोरन्धे न योजयेत् ।
तथा न योजयेद्देहे, दृष्टात्मा दृष्टिमात्मनः ॥ ९२ ॥

પંગુ દષ્ટિ જ્યુ અંધમેં, દષ્ટિભેદ નહુ દેત;
આતમ દષ્ટિ શરીરમેં, ત્યુ ન ધરે ગુણ હેત. ૭૬

વિવેચન—જેને દષ્ટિ ભેદની ખબર છે, તે પુરૂષ જેમ પાગળાની દષ્ટિ આંધળાની માનતો નથી, તેમ જે દેહ અને આત્માના ભેદને જાણનાર છે એવો અન્તરાત્મા છે તે આત્માની દષ્ટિ દેહમાં આરોપતો નથી. આત્મજ્ઞાની શરીરને પોતાનું માનતો નહીં, જળપંકજવત્ ઉપયોગ દષ્ટિથી અન્તરાત્મા સદાકાળ શરીરથી ન્યારો વર્તે છે. હવે ભ્રાન્તિ અને અભ્રાન્તિનુ લક્ષણ બતાવે છે.

सुप्तोन्मत्ताद्यवस्थैव, विभ्रमोऽनात्मदर्शिनाम् ।
विभ्रमोऽक्षीणदोषस्य, सर्वावस्थात्मदर्शिन. ॥ ९३ ॥

સ્વપ્નવિકલતાદિક દશા, ભ્રમ માને વ્યવહાર,
નિશ્ચય નયમેં દોષ ક્ષય, વિના સદા ભ્રમચાર. ૭૭

વિવેચન—અનાત્મદર્શી બહિરાત્મા છે, તેને સુપ્ત એટલે નિદ્રાવસ્થા અને ઉન્મત્ત દશા તે આદિ સર્વ વિભ્રમાવસ્થા છે. આત્મદર્શી અન્તરાત્મા તો અક્ષીણ દોષવાળા બહિરાત્માની અવસ્થા માત્ર તેને વિભ્રમ રૂપ જ માને છે વળી આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કરતા એવો પણ થાય છે, આત્મદર્શિઓને

સમાધિ અવસ્થા પણ વિભ્રમ રૂપ નથી, કારણ કે આત્મધ્યાન
રમણતાના અત્યન્ત અભ્યાસથી તેઓને વિપર્યાસ થતો નથી.
અને વળી એવા આત્મદર્શીઓને આત્મજ્ઞાનની વિકલતાનો અસં-
ભવ છે આત્મદર્શી અન્તરાત્માને સુમાદિ અવસ્થામા પણ વિભ્રમ
નથી તો જાગ્રત અવસ્થામા ક્યાથી હોય? અલબત્ત હોય નહિ

પરન્તુ જેમના દોષ ક્ષીણ થયા નથી, એવા દેહાદિ અવ-
સ્થાને પણ પણ આત્મા માને છે. તેમને અનેક વિભ્રમનો સંભવ
છે આત્મદર્શીને જરાપણ વિભ્રમનો સંભવ નથી આત્મદર્શીની
નિદ્રાવસ્થાની બરોબર પણ બહિરાત્માની જાગ્રત અવસ્થા નથી.
અહો! બન્નેની દશામા કેટલો ફેરફાર વર્તે છે.

હવે બાલ્ય, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થાદિને આત્મબુદ્ધિથી દેખનાર
મનુષ્ય પણ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રના જાણપણાની નિદ્રા રહિત થતા
[illegible] થશે જ એમ કહેનારને કહે છે.

विदिताशेषशास्त्रोऽपि, न जाग्रदपि मुच्यते ।
देहात्मदृष्टिर्ज्ञातात्मा, सुप्तोन्मत्तोऽपि मुच्यते ॥ ९४ ॥

[illegible] નહિ બહિરાત્મા. જાગત [illegible]
[illegible]

વિવેચન—બહિરાત્મા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો [illegible]
[illegible]

પઢી પાર કહે પાવનો, મિટ્યો ન મનકો ચાર,
જ્યુ કૌલુકે બૈલકૂં, ઘરકી કોસ હજાર ૬૯

વિવેચન—મનના વિકલ્પ ટાળ્યા નહિ તો ભણીને પાર શી રીતે પામી શકાય. ભણવાનો સાર એ છે કે, મનના વિકલ્પ સંકલ્પ ટળી જાય અને મન આત્માભિમુખ થાય. જો મ[illegible] આત્માભિમુખ ન થયુ, તો ભણવું, ગણવુ સર્વ વ્યર્થ છે. જે[illegible] કોલુનો બળદ આખો દિવસ ફર્યા કરે અને મનમા જાણે હું હજારો ગાઉ ચાલ્યો, પણ તે ઘેરનો ઘેર હોય છે, તેવી રીતે મન જેનુ વશ થયુ નથી તેનુ પઠન સંસારમા પરિભ્રમ કરાવનાર છે, પણ તેથી સસારાન્ત થતો નથી વાદવિવાદ શાસ્ત્રાઅધ્યયન કરવાથી તેમ જ બાહ્ય તપ, જપ ભક્તિ કેવલ વાતો કરવાથી–ચર્ચા કરવાથી પણ સંસાર પાર પામ નથી શ્રી જ્ઞાનસારમા કહ્યુ છે કે—

वादांश्च प्रतिवादांश्च, वदन्तोऽनिश्चितांस्तथा।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद्गतौ ॥ ८ ॥

વિવેચન—અનિશ્ચિત એવા વાદ અને પ્રતિવાદને કહે એવા મનુષ્યો તત્ત્વનો પાર તેલીના બળદની પેઠે પામતા ન ઘાચીનો બળદ ગમનનો પાર પામતો નથી, તેમ સાત ન[illegible] અજાણ પુરૂષો ખંડન, મંડન કરતા સંસાર સમુદ્રનો [illegible] પામતા નથી સાધ્યશૂન્ય દશાએ વ્યાકરણ, ન્યાય, અલં[illegible] સિદ્ધાંતાદિનુ પઠન, પાઠન, આત્મહિતાર્થે થતું નથી, અને [illegible] મનોગત વિકલ્પ સંકલ્પ ટળતા નથી, માટે વિકલ્પ સ[illegible] રૂપ ઘાસને બાળવા અગ્નિ સમાન આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસને [illegible] સારમા સાર જાણવો.

વિવેચન—જે વિષયમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ન ચોટે તે વિષ
યમાં તેની શ્રદ્ધા થતી નથી, એટલે તેથી બુદ્ધિ પાછી ફરે છે
એમ જ્યારે થાય ત્યારે તે વિષયમાં ચિત્તનો લય શી રીતે
થાય? અર્થાત્ થાય નહિ પરસ્વભાવમાં આત્માની તેવા પ્રકારે
બુદ્ધિ થતાં તેમાં ચિત્ત લાગતું નથી. જ્યાં ચિત્તનો લય થાય
છે, એવું જે ધ્યેય તે ભિન્ન હોય, અથવા અભિન્ન હોય, (
ભિન્ન એવા ધ્યેયનુ ધ્યાન કરવાથી થતા ફળને બતાવે છે—

भिन्नात्मानमुपास्यात्मा, परो भवति तादृश ।
वर्तिर्दीपं यथोपास्य, भिन्ना भवति तादृशी ॥ ९७ ॥

સેવત પર પરમાતમા, લહે ભવિક તસ રૂપ;
બતિયા સેવત જ્યોતિકું, હોવત જ્યોતિ સ્વરૂપ. ૮૧

વિવેચન—ભિન્નાત્મા એટલે પોતાના આત્માથી ભિન્ન રૂ
અરિહંત, સિદ્ધ રૂપ આત્માની ઉપાસના કરવાથી, આર
પુરૂપ પણ પરમાત્મા થાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત બતાવે છે. જેમ
દીપથી ભિન્ન એવી જે વાટ, તે દીપની જ્યોતિને સેવી, પોતે
પણ જ્યોતિરૂપ બને છે, તેમ અત્રે સમજવું. હવે પોતાનાથી
અભિન્ન એવા આત્માની ઉપાસનાનુ ફળ બતાવે છે—

उपास्यात्मानमेवात्मा, जायते परमोऽथवा ।
मथित्वाऽऽत्मानमात्मैव, जायतेऽग्निर्यथा तरुम ॥ ९८ ॥

આપ આપમેં સ્થિત હુએ, તરુથેં અગનિ ઉદ્યોત,
સેવત આપહિ આપકુ, ત્યુ પરમાતમ હોત. ૮૨

આત્મા પોતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ એવા પોતાને ઉપાસી,
પરમાત્મરૂપ બને છે, માટે આત્માએ પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

વિવેચન—જે વિષયમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ન ચોટે તે વિષયમાં તેની શ્રદ્ધા થતી નથી, એટલે તેથી બુદ્ધિ પાછી ફરે છે. એમ જ્યારે થાય ત્યારે તે વિષયમા ચિત્તનો લય શી રીતે થાય ? અર્થાત્ થાય નહિ પરસ્વભાવમા આત્માની તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ થતા તેમા ચિત્ત લાગતું નથી. જ્યાં ચિત્તનો લય થાય છે, એવું જે ધ્યેય તે ભિન્ન હોય, અથવા અભિન્ન હોય, ત્યાં ભિન્ન એવા ધ્યેયનુ ધ્યાન કરવાથી થતા ફળને બતાવે છે—

भिन्नात्मानमुपास्यात्मा, परो भवति तादृशः ।
वर्तिर्दीपं यथोपास्य, भिन्ना भवति तादृशी ॥ ९७ ॥

સેવત પર પરમાતમા, લહૈ ભવિક તસ રૂપ,
બતિયાં સેવત જ્યોતિકું, હોવત જ્યોતિ સ્વરૂપ. ૮૧

વિવેચન—ભિન્નાત્મા એટલે પોતાના આત્માથી ભિન્ન એવા અરિહંત, સિદ્ધ રૂપ આત્માની ઉપાસના કરવાથી, આરાધક પુરૂપ પણ પરમાત્મા થાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત બતાવે છે. જેમ દીપથી ભિન્ન એવી જે વાટ, તે દીપની જ્યોતિને સેવી, પોતે પણ જ્યોતિરૂપ બને છે, તેમ અત્રે સમજવું હવે પોતાનાથી અભિન્ન એવા આત્માની ઉપાસનાનુ ફળ બતાવે છે—

उपास्यात्मानमेवात्मा, जायते परमोऽथवा ।
मथित्वाऽऽत्मानमात्मैव, जायतेऽग्निर्यथा तरुः ॥ ९८ ॥

આપ આપમેં સ્થિત હુએ, તરુથે અગનિ ઉદ્યોત,
સેવત આપહિ આપકું, ત્યુ પરમાતમ હોત. ૮૨

આત્મા પોતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ એવા પોતાને ઉપાસી, પરમાત્મરૂપ બને છે, માટે આત્માએ પોતાના સ્વરૂપનુ ધ્યાન

કરવું. સ્વસત્તા સિદ્ધાત્મ સમાન જાણી તેમાં રમણતા કરવી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ જાણી તેનાથી ઉપયોગ સંહરી, પોતાના સ્વદ્રવ્યાદિક ચતુષ્ટય વડે, પોતાના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ જોડવો. આત્માના પ્રતિ પ્રદેશે અનંતા ગુણ તથા અનંતા પર્યાય છે. તેનું સ્થિર ઉપયોગે ધ્યાન ધરવું. વળી તે ધ્યાનના પણ ઘણા ભેદ છે. તેમાં રૂપાતીત ધ્યાન મોટામાં મોટું છે. અને રૂપાતીત ધ્યાન તે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન દશા વાળા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પોતાના સ્વરૂપમાં એવી રીતે ઉપયોગ જોડવો કે તે જરામાત્ર ચલાયમાન થાય નહિ. જ્યારે સ્થિરપણે ઉપયોગની ધારા આત્મસ્વરૂપમાં વહન કરે છે. ત્યારે પ્રથમ અનુભવ જ્ઞાન પ્રગટે છે. અને જ્યારે અનુભવજ્ઞાનથી આત્માનો નિર્ધાર થાય છે, ત્યારે આત્માનો અપૂર્વ અલૌકિક સહજાનંદ પ્રગટે છે. સહજાનંદની ખુમારી જુદા જ પ્રકારની છે. તે ખુમારી પ્રાપ્ત થતાં આનંદ આનંદ છવાઈ જાય છે. એવો આનંદ કોઈપણ ઠેકાણે મળતો નથી. એવા પ્રકારના આનંદનું [illegible] ઘાટ પણ નથી કે ત્યાંથી વેગળો [illegible]. [illegible]

જે અનંદ તેની આગળ ઇંદ્રાદિકનો આનંદ તે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની આગળ એક જળનુ બિંદુ તેની બરાબર નથી. માટે આત્માનો આનંદ અનુપમેય છે. વળી બાલ્યાવસ્થામાં, રમત ગમતમા જે આનંદ મળે છે, તે પણ આત્માનાં આનંદની આગળ કંઇ હિસાબમાં નથી. વળી એવા પ્રકારનો આનંદ તે અજ્ઞાન ભક્તિથી પણ મળતો નથી. વળી આત્માનુભવથી પ્રગટેલા આનંદની આગળ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પણ એક બિંદુ સમાન છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારના આનંદનુ સ્વરૂપ પદ દ્વારા કહે છે.

પદ

આનંદ કયા વેચાય ચતુર નર, આનંદ કયાં વેચાય એ દેશી.

આનંદની નહિ હાટડી રે, આનદ વાટ ન ઘાટ,
આનંદ અથડાતો નહિ રે, આનંદ પાટ ન ખાટ. ચતુર૦ ૧
ક્ષણિક વિષયોનંદમા રે, રાચ્યા મૂરખ લોક;
જડમા આનંદ કલ્પીને રે, જન્મ ગુમાવે ફોક. ચતુર૦ ૨
બાલપણે અજ્ઞાનથીરે, રમવામા આનદ,
ક્ષણિક આનંદ તે સહિ રે, રાચે ત્યા મતિમંદ. ચતુર૦ ૩
અજ્ઞાને જે ભક્તિમા રે, માન્યો મન આનંદ;
આનંદ સાચો તે નહિ રે, મૂર્ખ મતિનો ફંદ. ચતુર૦ ૪
ભેદજ્ઞાન દૃષ્ટિ જગે રે, જાણે આતમ રૂપ,
આતમમા આનંદ છે રે, ટાળે ભવભય ધૂપ. ચતુર૦ ૫
જ્ઞાની જ્ઞાનથકી લહે રે, શાશ્વત સત્યાનંદ;
યોગી આત્મસમાધિમા રે, પાવે આનદ કંદ. ચતુર૦ ૬
આનદ અનુભવ યોગથી રે, પ્રગટે ઘટમાં ભાઇ,
સદ્ગુરુ સગત આપશે રે, જ્ઞાનાનંદ વધાઇ ચતુર૦ ૭

સદ્ગુરૂ હાથે પામશો રે, આનંદ અમૃતમેવ.
બુદ્ધિસાગર પ્રીછીએ રે, પ્રેમે સાચી સેવ. અનુ૦ ૮

શ્રી સદ્ગુરૂ મહારાજની સંગતિથી, આવા પ્રકારના આત્માનંદ પ્રગટે છે. હવે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ આત્મધ્યાન મના સૂર્યસમાન અનુભવ પ્રગટે છે, તેથી જ સહજાનંદ પ્રગટે છે માટે સર્વ શાસ્ત્રાનુસાર એવા અનુભવ જ્ઞાન માટે ધ્યાન કરવું આત્મામા રમણ કરતા ધ્યાન યોગથી સહેજે અનુભવ પ્રગટે છે અનુભવનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે કે—

સ્વાદ ચાખી આત્મા પોતાના ગુણપર્યાયના ધ્યાનમાં એક સ્થિર ઉપયોગથી વર્તે અને એમ સ્વગુણમાં રમણતા કરતો ક્ષપક શ્રેણી આરોહી, શુક્લ ધ્યાનનો દ્વિતીય પાયો ચિંતવતાં, ઘટમાં કેવલજ્ઞાનાદિ રત્નત્રયી પ્રગટ કરે. સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ઘાતીયાં કર્મ ખપાવી, સિદ્ધ થાય અને અંતે એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અષ્ટકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી સિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજન અને તે એક યોજનના ચોવીસ ભાગ કરીએ તેમાં ત્રેવીસ ભાગ નીચે મૂકીએ અને ચોવીસમા ભાગમાં અવગાહના ગ્રહી સિદ્ધ થાય, પરમાત્મા થાય. આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય તેજ સિદ્ધાવસ્થા જાણવી. જેમ વૃક્ષ પોતે પોતાની સાથે ઘસાતાં વૃક્ષમાં અગ્નિ પ્રગટે છે; અને પોતે અગ્નિ થઈ જાય છે, તેમ આત્મા પણ આત્માનુ ધ્યાન કરતાં, પરમાત્મરૂપ થઇ જાય છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પણ કહે છે કે—

જિન સ્વરૂપ થઇ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવેરે,
ભૃંગી ઈલીકાને ચટકાવે તે, ભૃંગી જગ જોવે રે પદ. ૭

જે ભવ્ય તદાકારવૃત્તિએ પરમાત્માનુ ધ્યાન કરે છે, તે પ્રાણી નિશ્ચયથી જ્ઞાનાદિગુણયુક્ત પરમાત્મારૂપ થાય છે. જેમ મદની ઉન્મત્તતાથી, ભમરી કાળી અગર પીળી ભીંજેલી માટીમા લાવી મૂકી, પોતે તેની ગોળી વાળીને, એકેક ગોળી લાવી ઘર બાંધી, તેમા ઇલિકાને ચટકો દઇ, લાવી ઘરમાં મૂકે, અને એક ગોળીથી ઘરનુ મુખ ઢાંકે. સત્તરમા દિવસે ચટકાથી તે ઘરનુ મુખ ખોલતાં તે ઇલીકા ભમરી થઈ ઉડી જાય છે તેમ આત્માનુ પણ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં પરિણમવું, તે પોતાના ઘરમા રહેવું, અને તે ઘરમા જ આત્મા તે પર-

માત્મારૂપ બને છે. અને જેમ ઘરમાંથી પેલી ભમરી ઉડી જાય છે. તેમ આત્મા પણ આઠકર્મનો ક્ષય કરી, ચૌદ રાજ-લોકના અંતે એક સમયે સમશ્રેણીથી જાય છે અને ત્યાં સાદિ અનંત સ્થિતિના ભાગે વસે છે.

ભવ્ય જીવોએ, આત્મસ્વરૂપ છે તે જ પોતાનું છે, એમ હૃદયમાં નિશ્ચય કરવો અને પોતાના આત્માની સાથે પ્રીતિ કરવી. આત્મામાં પ્રીતિ થતાં, અન્યત્ર થતી પ્રીતિ નાશ પામે છે. આત્માની પ્રીતિ થયા વિના, પરવસ્તુ-પુદ્ગલભાવની પ્રીતિ છૂટતી નથી. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ આત્મસ્વરૂપ પ્રભુની સાથે પ્રીતિના એકતાનમાં આવી કહે છે કે—

૫૮

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

આનંદનો જે સમૂહ તેના આધાર ભૂત હે આત્મારૂપ પરમાત્મા! તમે હવે મને મળો, તો અનાદિ કાળથી તમારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો જે વિરહ તેથી થતું જન્મ, જરા, મરણનું દુઃખ તે પીડા જરૂર ટળી જાય, એમ આનંદઘનજી કહે છે. હે આત્મ પ્રભુ! તમારા વિના હુ જીવી શકનાર નથી. તમારો વિરહ મને બહુ સાલે છે. વળી તે જ મહાત્મા આત્માનું ધ્યાન કરતાં ગાય છે કે—

પદ

ચેતન અપ્પા કૈસેં લહોહી, સત્તા એક અખંડ અબાધિત;
ઇહ સિદ્ધાંત પરવ જોઈ. ચેતન૦ ૧

અન્વય અરૂ વ્યતિરેક હોઉકો. સમજરૂપ ભ્રમ ખોઇ.
આરોપિત સબ ધર્મ ઓરહે, આનંદઘન તત સોઇ. ચેતન૦ ૨

જે આત્માની સત્તા અખંડ, અબાધિત, એક સ્વરૂપ છે, એવી આત્મસત્તાનું ધ્યાન વ્યકિત ભાવને અર્પે છે. આત્મામાં પોતાના ધર્મ વિના જે અન્ય ધર્મનો આરોપ છે, તે અસત્ય છે. આ પદનો અર્થ કરતાં ઘણો વિસ્તાર થઇ જાય માટે કર્યો નથી તાત્પર્ય કહેવાનુ એ છે કે આ આત્માનુ અભિન્ન ભાવે ધ્યાન કરતા આત્મા તે જ પરમાત્મા રૂપ થાય છે માટે ગુરુગમથી આત્મસ્વરૂપ ધારી, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, અને પુદ્ગળ, એ પંચ દ્રવ્યથી ન્યારો આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી છે એમ ધારી, તેનુ સ્વરૂપ વિચારવું તે સંબંધી પ્રસગે પદ કહે છે—

૫૬

(રાગ પ્રભાતી ચાલ)

ગંગા સ્વરૂપ વિચારો હંસા! ગુરુગમ શૈલી ધારી રે. ગંગા૦

પુદ્ગલરૂપાદિકથી ન્યારો, નિર્મલ સ્ફટીક સમાનો રે,
નિજસત્તા ત્રિહુંકાલે અખંડિત. કબહુ રહે નહિ છાનો રે. ગં૦ ૧

ભેદજ્ઞાન સૂર ઉદયે જાગી, આતમ ધંધે લાગો રે.
[illegible] સત્તા નિજ ધ્યાવી. પર પરિણતિ ત્યાગો રે. ગં૦ ૨

સંબંધ રાગાદિક વારી, શક્તિ શુદ્ધ સમારી રે.
ઝીલો સમતા ગંગા જલમેં, પામી [illegible] તાળી રે. ગં૦

નિજગુણ રમતો રાસ ભયો જબ, આતમરામ [illegible] રે.
બુદ્ધિસાગર ગંગા ઘટમાં. નિજમાં નિજ પરખાયો રે. ગં૦ ૪

વિવેચન—એ પ્રમાણે ભિન્ન કે અભિન્ન ગમે તે પ્રકારે આત્મસ્વરૂપની ભાવના નિત્ય દરેક પળે કરવી. તેવી ભાવનાથી અગોચર એવું મોક્ષપદ પમાય છે. મોક્ષપદ પામ્યા પછી ફરીથી ત્યાંથી પાછા ફરાતું નથી. અર્થાત્ પશ્ચાત્ સંસારમાં આવાગમન નથી. આવું મોક્ષપદ આત્મા સ્વયમેવ પામે છે.

તિરોભાવ નિજઋદ્ધિનો, આવિર્ભાવ પ્રકાશ;
પરમાતમ પદ તે કહ્યું, તે પદનો હું દાસ. ૧

આત્માની જ્ઞાનાદિક રિદ્ધિનો જે તિરોભાવ અનાદિકાળથી છે, તેનો આવિર્ભાવ થવો, તે જ પરમાત્મપદ જાણવું આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશની નિર્મલજ્યોતિ છે, અને વળી તે પ્રદેશ નિરાકાર છે, તેવો આત્મા શુદ્ધ સત્તાએ હું છું. વળી જેમ ધ્રુવનો તારો અચલ છે, તેમ મારૂં સ્વરૂપ પણ સત્તાથી જોતાં અચલ છે. ધ્રુવના તારાની પેઠે આત્મા દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે.

अयत्नसाध्यं निर्वाणं, चित्तत्वं भूतजं यदि ।
अन्यथा योगतस्तस्मान्न दुःख योगिनां क्वचित् ॥ १०० ॥

વિવેચન—ચેતના લક્ષણ આત્મતત્ત્વ જો ભૂત જ એટલે પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને અગ્નિ એ ચાર તત્વના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયુ છે, એવુ માનીએ તો નિર્વાણ જે મોક્ષ તે યત્નથી સાધી શકાય નહિ. કારણ ચાર્વાકમતમા શરીરના ત્યાગ પછી રહી શકે એવા આત્માનો અભાવ છે. ચારભૂતથી ઉત્પન્ન થએલો આત્મા માનતા, શરીર નષ્ટ થતા, આત્મા પણ નષ્ટ થઇ જાય, કારણ કે શરીરથી આત્મા ભિન્ન ચાર્વાકમતમાં નથી.

વળી સાખ્યમતમાં ભૂતજ એટલે સહજ સિદ્ધ આત્મા

ગંગા જમના મધ્ય સરસ્વતિ, અધર વહે જલધારા,
કરિય સ્નાન મગન હોય બેઠે, તોડ્યા કર્મદલ ભારા. સાધુ૦ ૨
આપ અભ્યંતર જ્યોતિ બીરાજે, બંકનાલ ગ્રહે મૂલા,
પશ્ચિમ દશાકી ખડકી ખોલે, તો બાજે અનહદ તુરા. સાધુ૦ ૩
પંચભૂતકા ભર્મ મિટાયા, છઠામાંહિ સમાયા,
વિનયપ્રભુ સુજ્યોતિ મિલી જબ, ફિર સંસાર ન આયા. સાધુ૦ ૪

યોગવિષયક આ પદનો ભાવાર્થ યત્નથી સાધ્ય મોક્ષ પદને વર્ણવે છે, અને સાધનાવસ્થાની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં અદ્ભુત આનંદ પ્રગટે છે, તેથી ત્યાં દુઃખનુ લેશ પણ ભાન થતું નથી.

જ્ઞાનીકૂં દુઃખ કુછ નહીં, સહજ સિદ્ધ નિર્વાણ,
સુખ પ્રકાશ અનુભ ભયે, સબહી ઠૌર કલ્યાણ. ૮૪

વિવેચન—જ્ઞાનીને કોઇ પણ પ્રકારનુ દુઃખ નથી, જેણે ષડ્ દ્રવ્ય, તેના ગુણપર્યાય, તથા નયનિક્ષેપાનુ જાણપણું સારી રીતે કર્યું છે તે જ્ઞાની જાણવો જ્ઞાનીને સહેજે મોક્ષ સિદ્ધ છે. સુખનો પ્રકાશ કરનાર અનુભવ, ઘટમા ઉત્પન્ન થતાં, સર્વત્ર કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધસ્થાનમાં આત્મા ગમન કરે છે.

" कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति "

સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયથી, ઉર્ધ્વ-મોક્ષ સ્થાનને જીવ પામે છે. કર્મ રહિત જીવનો સ્વભાવથી જ મોક્ષસ્થાનમા ગમન કરવાનો સ્વભાવ છે મોક્ષનાં સહજ સુખ અનુભવતા એવા જ્ઞાનીઓ સર્વંથી મહાન છે તેમને કોઇની સ્પૃહા નથી. બાહ્ય ધન,

स्वप्ने दृष्टे विनष्टेऽपि, न नाशोऽस्ति यथाऽऽत्मनः ।
तथा जागरदृष्टेऽपि, विपर्यासो विशेषतः ॥ १०१ ॥

સુપન દૃષ્ટિ સુખ નાશ તે, જ્યૂં દુઃખ લહે ન લોક;
જાગર દૃષ્ટિ વિનષ્ટમેં, ત્યૂં બુધકૂં નહિ શોક, ૮૫

વિવેચન—સ્વપ્નાવસ્થામા દૃષ્ટ જે શરીરાદિ તેનો નાશ થતા, જેમ આત્માનો નાશ થતો નથી, તે પ્રમાણે જાગ્રત દૃષ્ટ જે શરીરાદિ તેનો નાશ થતાં, આત્માનો નાશ થતો નથી. કોઈ એમ કહે કે સ્વપ્નદશામાં ભ્રાન્તિને લીધે આત્માનો પણ નાશ ભાસે એવી શંકા કરનારને ઉત્તર કે તે વાત તો જાગ્રતને પણ સરખી છે. કેમ કે જેને ભ્રાન્તિ નથી, તેનો કોઈ પણ મનુષ્ય દેહના નાશથી, આત્માનો નાશ થાય એમ માને જ નહિ, માટે ઉભયત્ર આત્માનો નાશ ઘટતો નથી. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થામા પણ આત્મા અવિનાશી નિત્ય વર્તે છે. વળી કહે છે કે સ્વપ્નામાં દેખેલા પદાર્થના સુખના નાશથી, લો દુઃખ પામતું નથી, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખેલા પદાર્થન નાશથી, જ્ઞાનીને શોક થતો નથી. હવે બીજી આત્માની ચા પ્રકારની અવસ્થા છે, તે કહે છે (૧) નિદ્રાવસ્થા, (૨) સ્વપ્ના વસ્થા, (૩) જાગ્રત અવસ્થા, (૪) ઉજાગર અવસ્થા. તેમાં ભવ્ય તથા અભવ્ય સંસારી જીવોને નિદ્રા તથા સ્વપ્ન એ બે અવસ્થા હોય, તેમ જ ભવ્યને ભવ્યત્વપણાનો પરિપકવકાલ તેરમે ગુણ ઠાણે થાય, ત્યારે એ બે અવસ્થાનો નાશ થાય છે, અને જાગ્રત અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આનદઘન ચોવીશીમા શ્રી મલ્લિનાથના સ્તવનમા છે તેમ વળી ચાર અવસ્થા બીજી કહે છે. પ્રથમ બહુ શયન અવસ્થા તે ઘોર નિદ્રા રૂપ જાણવી. બીજી

શયન અવસ્થા તે ચક્ષુ મીંચવા રૂપ જાણવી ત્રીજી જાગ્રત અવસ્થા તે જાગવા રૂપ જાણવી ચોથી બહુ જાગરણ અવસ્થા જાણવી એ ચાર અવસ્થામાં ગુણઠાણા દર્શાવે છે બહુ શયન-દશા તે પ્રથમ બીજા અને ત્રીજા ગુણઠાણે જાણવી અને બીજી શયનદશા તે ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણઠાણે જાણવી અને ત્રીજી જાગરણ અવસ્થા તે સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા અગીયારમા અને બારમા ગુણઠાણે જાણવી અને ચોથી બહુ જાગરણ અવસ્થા તે તેરમા અને ચૌદમા ગુણઠાણે જાણવી. શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ એ પ્રમાણે દર્શાવે છે કે [illegible] ના બહુશ્રુત જીવે નયચક્રમાંથી જોઈ લેવા. આ બાબત તો પ્રસંગને અનુસરીને લખેલ છે. હવે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. [illegible] આત્મા નિશ્ચયથી વર્તે છે [illegible] આત્માનો નાશ થતો નથી આત્માની શક્તિ [illegible] જાણવાની જરૂર નથી [illegible] જ્ઞાન ભાવના [illegible]

શકતું નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે બહુ તાપમાં કોમલ પુષ્પ અવશ્ય કરમાઈ જાય છે, તેમ સુખ ભાવિતજ્ઞાન દુઃખ પડવાથી રહે નહીં. માટે પોતાની શક્તિને અનુસરી દુઃખ સહન કરતા જવું. અનેક પ્રકારના કષ્ટ તથા પરીષહ સહન કરવા યથાશક્તિ અને ભાવિત આત્મજ્ઞાન અનેક પ્રકારના કષ્ટો પ્રાપ્ત થતાં પણ ટળતું નથી, તે બતાવે છે.

દુઃખ પરિતાપેં નવિ ગલે, દુઃખ ભાવિત મુનિ જ્ઞાન,
વજ્ર ગલે નવિ દહનમેં, કંચનકે અનુમાન. ૮૭
તાતેં દુઃખસુ ભાવિયે, આપ શક્તિ અનુસાર,
તો દૃઢતર હુઈ ઉલ્લસે, જ્ઞાન ચરણ આચાર. ૮૮

વિવેચન—દુઃખના પરિતાપથી દુઃખભાવિત મુનિવરનુ જ્ઞાન ગળી જતું નથી. નાશ થતું નથી, જેમ અગ્નિમા વજ્ર ગળતું નથી તેમ. તથા જેમ કંચન અગ્નિમા નાખતાં, પોતાનુ મૂળ સ્વરૂપ ત્યાગતું નથી, ઉલટું સારૂ થાય છે, દીપ્તિમાન બને છે અને મેલ દૂર થાય છે, તેમ અનેક પ્રકારનાં પરીષહ રૂપ અગ્નિ સંયોગે પણ સુવર્ણ સમાન મુનિવર પોતાનુ સ્વરૂપ ત્યાગતા નથી, અને ઉલટું તેમનુ વાન વધે છે, માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર શરીરાદિ કષ્ટ સહન કરી આત્માને ભાવવો કે જેથી મૃત્યુ સમયે શરીરમા ઘણી વેદના થતાં પણ આત્મભાન ભૂલાય નહિ અને આત્માનો ઉપયોગ સ્થિર વર્તે એવુ ધૈર્ય પ્રગટે. એમ કરવાથી જ્ઞાન અને ચારિત્રનો દૃઢ ભાવ થાય છે.

प्रयत्नादात्मनो वायुरिच्छाद्वेषप्रवर्तितात् ।
वायोः शरीरयन्त्राणि, वर्तन्ते स्वेषु कर्मसु ॥ १०३ ॥

વિવેચન—જો આત્મા શરીરથી નિરંતર ભિન્ન છે તો, તેના ચલવાથી કેમ શરીર ચલાયમાન થાય છે? અને તેના (સ્થિર) રહેવાથી શરીર ઉભું રહે છે તે કેમ? એવી શંકા કરનારને આ શ્લોક દ્વારા પ્રત્યુત્તર આપે છે—

આત્મસંબંધી પ્રયત્નથી શરીરમાં વાયુ પેદા થાય છે. વાયુના સ્થાન ભેદથી પાંચ ભેદ થાય છે. હૃદયમાં પ્રાણ વાયુ છે. ગુદામાં અપાન વાયુ રહે છે. નાભિ મંડળમાં સમાન વાયુ રહે છે. કંઠ દેશમાં ઉદાન વાયુ રહે છે, અને આખા શરીરમાં વ્યાન વાયુ રહે છે. આત્મ સંબંધી પ્રયત્ન યોગે [illegible] પ્રવર્તિત તે પૂર્વોક્ત પ્રકારના વાયુથી શરીરરૂપ [illegible] પોતપોતાના કાર્યં કરવા પ્રવર્તે છે. [illegible] તે જણાવે છે [illegible]—[illegible] તે [illegible] પ્રેરણાથી પોતાને [illegible] પ્રયત્ન [illegible] તેમજ શરીર [illegible] [illegible] શરીર [illegible]

આત્મબુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરી, આત્મામાં જ આત્મપણાનો નિર્ધાર કરી, સ્વસ્વભાવમાં રમણતા કરી, અને પરસ્વભાવને પરિહરી મોક્ષપદ પામે છે.

मुक्त्वापरत्र परबुद्धिमहं धियं च,
संसारदुःखजननी, जननाद्विमुक्तः।
ज्योतिर्मयं सुखमुपैति परात्मनिष्ठ-
स्तन्मार्गमेतदधिगम्य समाधितन्त्रम ॥१०५॥

વિવેચન—જેનાથી સંસાર દુઃખની ઉત્પતિ થાય એવી પરમા આત્મબુદ્ધિ અને અહંપણાની બુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરીને સંસારમાંથી વિશેષ પ્રકારે મુક્ત થએલ અને પરમાત્મસ્વરૂપનો સંવેદક એવો જ્યોતિમય સુખને પામે છે, તેનો જ માર્ગ આ સમાધિતત્ર જાણવુ તે છે. બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારના આત્માનુ આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરમાત્મફળ સાધ્ય છે. અંતરાત્મા સાધન છે બહિરાત્મા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જે ભવ્ય આ ગ્રંથ જાણી સ્વસ્વરૂપનુ સદ્ધ્યાન કરે છે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

રનમેં લરતેં સુભટ જ્યુ, ગિને ન બાન પ્રહાર,
પ્રભુરંજનકે હેતુ ત્યૂં, જ્ઞાની અસુખ પ્રચાર. ૮૯
વ્યાપારી વ્યાપારમેં, સુખકરિ માને દુ:ખ;
ક્રિયાકષ્ટ સુખમે ગિને, ત્યૂં વંછિત મુનિ સુખ, ૯૦

વિવેચન—રણમાં લડતા એવા સુભટો બાણના પ્રહાર ગણતા નથી અને યુદ્ધમાથી જતા નથી, તેમ આત્મારૂપ પ્રભુનો શત્રુ જે કર્મ, તેની સાથે લડતા જ્ઞાની દુ:ખને ગણતો નથી. પોતાનો આત્મારૂપ પ્રભુ તેનુ રંજન ક્યારે થાય કે જ્યારે

મોહાદિક શત્રુઓ નાશી જાય અને આત્માને ત્રણ ભુવનના જય થાય ત્યારે આત્મારૂપ પ્રભુ રંજિત થાય છે અને જ્યારે આત્મ પ્રભુ રીઝે ત્યારે અનંત જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીનો લાભ આપે છે. માટે દુઃખો પણ સહન કરીને મોહાદિકનો પરાજય કરવો યોગ્ય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં એક ધ્યાનથી રમતા રહેવે, સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે આ એક મોક્ષ માર્ગની કુંચી છે કે મનુષ્ય હંમેશાં મોહ નાશ કરવો. મોહ નાશ કરવા એમ કહ્યા કરે છે અને પોતાના સ્વભાવમાં રમવાનો [illegible] લેશ પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. તે મોક્ષ કદી પામી શકતો નથી પોતાના સ્વભાવના રમ્યા વિના બાહ્ય કારણનો પણ [illegible]

અર્થે કરવું જોઇએ. અને મુનિવરપણું અંગીકાર કરી સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ જે આવે, તે સમભાવે સહન કરવા; એવા મુનિ પરમમુક્તિનાં સહજ સુખ પામે છે. વળી એવી પરમ યોગીની અવસ્થા આદરવી કે જેથી સદાકાળ સુખ પ્રાપ્તિ થાય. તે સંબંધી શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય ગાન કરે છે કેઃ—

પદ

જોગી એસા હોય ફિરું, પરમ પુરૂષસેં પ્રીત કરું.
ઓરસેં પ્રીત હરું; જોગી૦ ૧

નિરવિષયકી મુદ્રા પહેરું, માલા ફિરાઉ મેરા મનકી;
જ્ઞાન ધ્યાનકી લાઠી પકડું, ભભૂત ચઢાવું પ્રભુગુનકી. જોગી૦ ૨

શીલ સંતોષકી કંથા પહેરું, વિષય જલાવું ધૂણી,
પાચું ચોર પેરે કરી પકરું, તો દિલમેં ન હોય
ચોરી હુંણી જોગી૦ ૩

ખપર લેઉ મેં ખીજમત કેરી, શબ્દ શિંગી બજાઉ,
ઘટ અન્તર નિરંજન બેઠે, વાંસુ લય લાગાવું જોગી૦ ૪

મેરે સુગુરુને ઉપદેશ દિયા હે, નિરમલ જોગ બતાયો;
વિનય કહે મેં ઉનકું ધ્યાવુ, જિણે શુદ્ધ માર્ગ
બતાયો. જોગી૦ ૫

આવી યોગી અવસ્થા મોક્ષપદ અર્પનાર છે. પદનો અર્થ સુગમ છે તેથી વિસ્તારના ભયથી ભાવાર્થ લખ્યો નથી. આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરનાર અનંત આનંદનો અનુભવ ક્ષણે ક્ષણે કરે છે મુનિવર જ્ઞાન ધ્યાનમાં રમણ કરતા અખંડ સુખનો અનુભવ પામે છે. સંયમ માર્ગમાં મેરૂની પેઠે ધૈર્ય ધારણ કરી વર્તે છે.

ક્રિયા યોગ અભ્યાસ હૈ, ફલ હૈ જ્ઞાન અબંધ.
દોનુકું જ્ઞાની ભજે, એક મતિ તે અંધ ૯૧

યોગ અભ્યાસ રૂપ ક્રિયા છે અને અબંધ એવું જ્ઞાન તે ફલ રૂપ જાણવું. જ્ઞાની જ્ઞાન ક્રિયાને ભજે છે. જે જ્ઞાન અને [illegible] એ બેમાંથી એકને ભજે તે અજ્ઞાની છે. 'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ' જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેથી મોક્ષ છે [illegible]

परस्परं [illegible]पि योग, क्रियाज्ञानविशेषयोः ।
स्त्रीपुंसयोरिवानन्दं, प्रसूते परमात्मजम् ॥ [illegible] ॥
भाग्य पंगुवत् पुंसां, व्यवसायोऽन्धवत्[illegible] ।
यथासिद्धिस्तयोर्योगे, तथा ज्ञानक्रिययो ॥ [illegible]

દિવસ લાગ જોઈ બિલાડી પોપટને મારી નાંખશે; માટે તેને એક સૂત્ર શીખવું કે જેથી તે મરી જાય નહીં. પોપટ જે પાંજરામાં રહેતો ત્યાંથી ઉપરના ભાગમાં થઇ નાશી જવાય એવી રીતે પાંજરાની ગોઠવણ કરી હતી. પોપટના ધણીએ સૂત્ર શીખવ્યુ. 'बिल्ली आवे तब भाग जाना' આ પાઠ પોપટે મુખે કર્યો, પણ તેનો ભાવાર્થ સમજ્યો નહિ એક દિવસ ખરેખર બિલાડી આવી પોપટ બિલાડીને ઓળખતો નહોતો. બિલાડીએ ઝડપ મારી પોપટને પકડયો, તો પણ પોપટ બિલ્લી આવે તબ ભાગજાનાં એમ પોકાર કરવા લાગ્યો અને અંતે તે મરી ગયો. તેમ અનેકનાં સૂત્રો ગોખી લીધાં પણ તેનો ભાવાર્થ સમજવામાં ન આવે, સમજ્યા પછી જીવનમાં ઉતારવામાં ન આવે તો પોપટના જેવી ગતિ થાય છે, માટે ભાવાર્થ રૂપ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન જાણવું. જે કંઇ ધર્મ કરવામા આવે છે, તેનો પરમાર્થ જાણવામાં નહિ આવે તો કરેલી ધર્મની ક્રિયા ફલદાયક થતી નથી. કહ્યું છે કે—

કથા પુરાણી બહુ કરે રે, રામ રામ કીર જંપે,
પરમારથ પામે સો પુરા, નહીં વળે કંઇ ગપ્પે;
શૂરાની ગતિ શૂરા જાણે રે, ત્યા તો કાયર થરથર કંપે.

તેમ એકલુ શુષ્કજ્ઞાન પણ આત્મહિત કરી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયામાં મોટું અન્તર છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

બાજુઆ મમી ક્રિયા કહી, નાણુ ભાણુ સમ જોય,
કલિયુગ એહ પટંતરો, વિરલા બૂઝે કોય.

વિવેચન—ખદ્યોતના સમાન ક્રિયા છે અને જ્ઞાન તે સૂર્ય સમાન છે. કલિયુગમાં આટલું અન્તર કોઈ વિરલા જાણે છે કે, જ્ઞાન વિના ફક્ત બાહ્યક્રિયામાં હઠ કરીને [illegible] [illegible] છે. તેને ઉપાધ્યાયજી ઉપાલંભ આપતા કહે છે કે—

[illegible] [illegible] [illegible] પરિહરી, અજ્ઞાન જ હઠ માતા રે;
[illegible] કરતા યતિ ન લિયે, નિજમતિ માતા રે.
શ્રી જિન૦

[illegible] ન જાણું રે આપણું, પરના [illegible] તે જોઈ રે,
[illegible] નિધિ [illegible] [illegible] [illegible], વિરલા નિજમાં જોઈ રે.
શ્રી જિન૦

[illegible] [illegible] ક્રિયા કરે, જ્ઞાનરહિત [illegible] [illegible];
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તે તો [illegible] જોઈ રે.
શ્રી જિન૦

ઈચ્છા શાસ્ત્ર સમર્થના, ત્રિવિધ યોગ હે સાર,
ઇચ્છા નિજ શક્તિ કરી વિકલ યોગ વ્યવહાર. ૯૨
શાસ્ત્રયોગ ગુણ ઠાણકો, પૂરન વિધિ આચાર,
પદ અતીત અનુભવ કહ્યો, યોગ તૃતીય વિચાર. ૯૩

યોગ અભ્યાસ રૂપ ક્રિયા તે મોક્ષ સાધક છે, માટે તેનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે યોગ શબ્દથી મન, વચન, અને કાયાના યોગનુ ગ્રહણ થાય છે, તથા યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનુ ગ્રહણ થાય છે, તથા આત્માની સાથે આવિર્ભાવ રૂપે જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્રનો જે મેલાપ (યોગ) તેને યોગ કહે છે. અત્ર તો પાતંજલાદિક ગ્રંથાનુયાયી ત્રણ યોગ કહ્યા છે, તેનું ગ્રહણ કરવું. હવે તે ત્રણ યોગનાં નામ કહે છે. ૧ ઇચ્છાયોગ ૨ શાસ્ત્રયોગ અને ૩ સામર્થ્ય પ્રતિજ્ઞાયોગ.

૧ ઇચ્છાયોગ–તથાવિધ જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મના ક્ષયોપશમ વિશેષથી, શ્રવણ કરેલા શ્રુતનુ અર્થજ્ઞાન લઇને, કરવા વાંછતા પુરુષને અંતઃકરણમાં સૂત્રાર્થનુ ઇચ્છકપણું હોય, કિંતુ યથાર્થ બોધ હોય નહિ તે ઇચ્છાયોગ.

૨. શાસ્ત્રયોગ—તત્ત્વસ્વરૂપનો શ્રદ્ધાવંત તથા યથાર્થ સ્વરૂપથી રાજકથા, ભક્તકથા, દેશકથા, અને સ્રીકથાનો ત્યાગી તથા પ્રમાદ રહિત ધર્મ વ્યાપાર યોગવંત તથા તીવ્ર જ્ઞાને કરી અવિતથ ભાષણ કરનાર, તથા તથાવિધ મોહનીયના નાશથી સત્ય પ્રતીતિવંત, એવો તથા કાલાદિવિકલપણાની બાધાએ અતિચારાદિક દોષને જાણે તો ખરો, પણ તથા પ્રકારે લાગતા એવા અતિચારાદિક દોષને ટાળી શકે નહિ, એવો જે પુરુષ તેને યથાયોગ્ય ગુણઠાણે વર્તતા, શાસ્ત્ર યોગ હોય છે.

છે. શાસ્ત્રના દેખાડેલા જે ઉપાય તેનું અતિક્રમણ કરીને, શક્તિના અધિકપણાથી સર્વવ્યાપારયોગ આદરે, તે સામર્થ્ય યોગ જાણવો. સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિના વિશેષણ સાધન એવા જે [illegible] યોગથી સર્વજ્ઞ પદપ્રાપ્તિ. સિદ્ધિપદ મોક્ષપ્રાપ્તિ [illegible] પ્રતિજ્ઞાપ્રાપ્તિ થાય છે. ઇત્યાદિ સર્વેના [illegible] રીતે યોગ જાણવો. એ ત્રણ યોગના [illegible] ગ્રંથથી વિશેષ પ્રકારે જાણવો.

[illegible] યોગને. [illegible]
[illegible] તેના [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

તેમાં ધર્મના અંકુર ઉગી નીકળતા નથી. ક્રિયા રૂપ ચંદ્રને ગ્રાસ કરવામા કપટ તે રાહુ સમાન છે. જ્ઞાન રૂપ પર્વતને તોડવા કપટ વજ્ર સમાન છે, કામ રૂપ અગ્નિની વૃદ્ધિ કરવામા કપટ ઘી સમાન છે. વ્રત રૂપ લક્ષ્મીનો ચોર પણ દંભ જ છે. એકેક માસના ઉપવાસ કરે અને નગ્ન રહે તો પણ જ્યાં સુધી મનમાં કપટ છે, ત્યાંસુધી તપ, જપ સર્વ નિષ્ફળ જાણવું. કેશનુ લુચવું, ભૂમિ ઉપર શયન કરવું, ભિક્ષા માગવી, શીલવ્રતાદિક પાળવા સુંદર છે, પણ કપટનો ત્યાગ કરવો દુષ્કર છે. જે પોતાના આત્માની વડાઇ કરે, ઘણું કપટ કરે, અને પારકાના દૂષણ લોકોની આગળ કહે, તે પુરૂષની ધર્મ ક્રિયા સફળ થતી નથી, માટે નિર્દંભ ક્રિયા રૂડી રીતે અંતરમા ઉપયોગ રાખી કરવી. તદ્ધેતુ અને અમૃતક્રિયા શાશ્વત સુખ ઉત્પન્ન કરનારી છે માટે તે ક્રિયાનુ અવલંબન કરી આત્મહિત સાધવું.

નિજ નિજ મતમેં લરિ પરૈ, નયવાદી બહુરંગ,
ઉદાસીનતા પરિણમૈ, જ્ઞાનીકૂં સરવંગ. ૯૬
દોઉ લરૈ તિહાં એક પરૈ, દેખનમેં દુઃખ નાહિં,
ઉદાસીનતા સુખસદન, પર પ્રવૃત્તિ દુઃખ છાહિં. ૯૭

વિવેચન—એકેક નયના પક્ષગ્રાહી વાદીઓ, પોતપોતાના મતમાં પરસ્પર ખંડન મંડન કરી લડી મરે છે. તે નયવાદીઓનો ઝઘડો દેખી જ્ઞાનીના સર્વાંગમાં ઉદાસીનતા પરિણમે છે, અહો ! બીચારા એકેક નયપક્ષાગ્રહે અન્યનયોના કથનનું ખંડન કરે છે અને પોતાને ઇચ્છિત નયનુ પ્રતિપાદન કરી, પક્ષપાતમા પડે છે. બે વાદીઓ લડે ત્યા એકની હાર થવાથી

[illegible] તે [illegible] નથી પણ તેના પ્રવેશ [illegible] [illegible] કરવાથી [illegible] થાય છે. જ્ઞાની આત્મ [illegible] [illegible]. Cr[illegible] [illegible] છે [illegible] જ્ઞાની [illegible] પ્રવૃત્તિ [illegible] નથી [illegible] અને [illegible] [illegible] કરતો નથી.

વિવેચન—સમાધિશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર દોધિક છંદથી ઉધર્યો છે ભાવરત્નોનો આ હાર પંડિત પુરૂષો કંઠમાં ધારણ કરો. ભાવરત્ન આત્માના ગુણો જાણવા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવંત મુનિ અધ્યાત્મભાવમાં રમતા ઇન્દ્રસમાન સુખ ભોગવે છે. અત્ર ઇન્દ્રની તુલ્યતા દર્શાવે છે.

જ્ઞાન રૂપ વિમાનમાં મુનિરાજ બેસે છે. ઇન્દ્રના હાથમાં જેમ વજ્ર રહે છે, તેમ મુનિરાજ રૂપ ઇન્દ્રના હાથમાં ચારિત્ર રૂપ વજ્ર છે. ઇન્દ્ર જેમ વજ્રથી પર્વતને છેદી નાખે છે, તેમ મુનિરૂપ ઇન્દ્ર ચારિત્રરૂપ વજ્રથી કર્મરૂપ આઠ પર્વતોને છેદે છે. ઇન્દ્રને જેમ નંદનવન રમવા માટે છે, તેમ ઇન્દ્રસમાન મુનિરાજ પણ સહજ સમાધિરૂપ નંદનવનમાં આનંદ કરે છે. ઇન્દ્રને જેમ પટરાણી છે, તેમ મુનિરૂપ ઇન્દ્રને સમતારૂપ પટરાણી છે, જે સમતાની પ્રાપ્તિથી મુનિરાજ મમતારૂપ કુલટાને છોડે છે. સમતા સંયમ નૃપતિની પુત્રી છે, અને મમતા મોહ ચંડાલની બેટી છે. સમતાનુ અદ્ભુત સ્વરૂપ છે તે ઉપાધ્યાયજી પદ દ્વારા કહે છે કે—

પદ

ચેતન મમતા છાડ પરીરી, પરરમણીશું પ્રેમ ન કીજે,
આદર સમતા આપ વરીરી. ચેતન૦ ૧

મમતા મોહ ચંડાલકી, બેટી સમતા સંજમ નૃપ કુમરીરી,
મમતા મુખ દુર્ગંધ અસતી, સમતા સત્ય સુગંધ ભરીરી.
ચેતન૦ ૨

[illegible] દિન જાવે, મમતા નહિ કોઉ સાથ [illegible].
[illegible] બહુત હૈ દુશ્મન મમતાકો કોઉ નહિ [illegible]

ચેતન ૩

[illegible] દુરમતિ હૈ આલી. ડાયણ જગત [illegible].
[illegible] લાલ મતિ હૈ આલી. પર ઉપગાર ગુણે [illegible]

ચેતન ૪

[illegible] પૂત જાયે કુલખ પણ શોક વિયોગ [illegible]
[illegible] ડાયણ દેવત. [illegible] નિશાન [illegible]

ચેતન ૫

[illegible] લાગન દાયગે ચેતન. [illegible]
[illegible] વિલાસ [illegible] નિશાન [illegible]

શક્તિ છે કે તે ક્ષણમાં પોતાના આત્મારૂપ સ્વામીને મનાવી, પોતાના ઘરમાં લાવે છે. જ્યાં સુધી મનમાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય પ્રગટતો નથી, ત્યાં સુધી સમતા પ્રગટતી નથી. જ્ઞાનથી તત્ત્વ સ્વરૂપનો વિવેક પ્રગટ થાય છે, અને તત્ત્વસ્વરૂપના વિવેકથી વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે; અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યાથી રાગ-દ્વેષથી નિવૃત્તિ થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે વૈરાગ્યને ધારણ કરનાર આત્મા સ્વસ્વરૂપ પ્રતિ અંતર દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને ઔદયીક ભાવનો જે ભોગ તેને ભોગવતો પણ અંતરથી રોગ કરી જાણે છે. વળી ભેદજ્ઞાનથી ઔદયીકભાવને ભોગવતો છતો પણ સંવર ભાવમા રમણતાથી નવીન કર્મ ગ્રહણ કરતો નથી. વળી ઉપ શમભાવ તથા ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયીકભાવથી પ્રગટ થતા આત્માના ગુણોમા રમે છે. બાહ્ય જગતને વિલોકીને, તેમાં સ્વસ્વરૂપ ભૂલી પરિણમી જતો નથી. વળી આત્માનુભવ કરતો છતો, આનંદમાં આનંદ વ્યતીત કરે છે. શાતા અને અશાતા વેદનીયના યોગે સુખ તથા દુઃખ થાય તથા યશનામ કર્મો દયથી યશ થાય અને અપયશ નામકર્મ ઉદયમા આવ્યાથી અપયશ થાય, તો પણ સમતાભાવથી વૈરાગ્ય અનુભવી જીવ શાન્તપણે સહન કરે છે.

કહ્યું છે કે—

અનુભવીને એટલું આનંદમાં રહેવુ રે,
સુખ દુઃખ આવે ત્યારે સમભાવે સહેવું રે;
કોઇને કંઈ ન કહેવું રે. અનુભવી० ૧

પરમાત્મા રૂપ જે શરીરમાં રહેલા ... આની
ભવી શ્વાસોશ્વાસે આત્માનુ સ

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીના ધારક આચાર્ય, [illegible]
પરમાત્મા તેજ હું છું એમ આત્મભાવનાથી [illegible]
નિર્મળ પ્રકાશે છે. સોહં સોહં એ પ્રમાણે ધ્યાન કરતાં
સહજ સમાધિભાવને આત્મા પામે છે. યોગનિષ્ઠ [illegible]
શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ યોગાનુભવ પ્રમાણે [illegible]
[illegible] કરતા આત્માની કેવી સ્થિતિ થાય છે [illegible]
[illegible] છે -

યોગવિદ્યામાં સોઽહં શબ્દનો જે અજપાજાપ દર્શાવ્યો છે, તેનો અત્ર અનુક્રમ ચિદાનંદજીએ બતાવ્યો છે. ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓ શરીરમાં વર્તે છે. તેનુ સાધન તથા વંકનાલનુ સ્વરૂપ તથા ષટ્ચક્ર ભેદન તથા દશમદ્વારમા આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ આદિ સકલભેદનુ સ્વરૂપ અત્ર વિસ્તારના ભય લખ્યુ નથી માટે તેનો ભાવાર્થ ગુરુગમથી ધારવો તથા વળી યોગવિદ્યાનુ સ્વરૂપ ગુરુગમથી ધારવું જોઇએ. યોગાભ્યાસમાં ગુરુગમ વિના પ્રવર્તવું નહીં. શ્રી ચિદાનંદજીએ યોગના અનુભવથી આ પદ રચ્યુ છે.

એ પ્રમાણે સોઽહં શબ્દયોગે, આત્મા પ્રથમ સવિકલ્પ સમાધિભાવને પામી, અંતે નિર્વિકલ્પ સમાધિભાવની પ્રાપ્તિ કરે છે. આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય વિનાનુ જ્ઞાન આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટાવી આપનાર નથી. પ્રથમ સાધનદશામા વૈરાગ્યથી ભેદજ્ઞાનની પુષ્ટિ થાય છે અને ભેદજ્ઞાનથી સ્વપરનો ભેદ ભાસે છે અને ભેદજ્ઞાનથી આત્મા સ્વરભાવમા રમી સિદ્ધપદ પામે છે. કહ્યુ છે કે—

मेदविज्ञानतः सिद्धा, सिद्धा ये किल केचन ।
तस्यैवाऽभावतो बद्धा-बद्धा ये किल केचन ॥ १ ॥

વિવેચન—જે કોઈ આત્માઓ સિદ્ધ થયા છે તે ભેદવિજ્ઞાનથી અને જે કોઇ જીવ સંસારમા બધાયા છે તે ભેદવિજ્ઞાનના અભાવથી જ જાણવા ભવ્ય જીવ ભેદજ્ઞાન પામી, અધ્યાત્મમા સંસાર સમુદ્ર તરી જાય છે. ભવ્યજીવ સ્વસ્વરૂપા-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

નથી તો તે આત્મગુણનો શી રીતે ઘાત કરી શકે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તાલપુટ વિષના પરમાણુઓ અચેતન છે, તેનામાં બીજાનો ઘાત કરવો એવી સમજણ નથી, છતાં જે કોઇ તાલપુટ વિષ ભક્ષણ કરે છે તો તે તાલપુટ વિષની શક્તિથી તુરત પ્રાણ છોડી દે છે, તેવી રીતે કર્મ પણ અચેતન છે, પણ તે જેને લાગે છે, તેના આત્માના ગુણોનુ આચ્છાદન કરે છે અને તેથી આત્માના ગુણો તિરોભાવે વર્તે છે, તેથી આત્મગુણનો ઘાત કર્યો એમ કહેવાય છે. કર્મ શું જાણે કે હુ આત્માને લાગું ? તેના ઉત્તરમાં સમજવાનુ કે કર્મ તો અચેતન છે તેથી તે કંઈ સમજી શકતું નથી. પણ લોહચુંબક તથા સોયના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે આત્માની અશુદ્ધ પરિણતિમાં કર્મ ખેંચવાની શક્તિ રહી છે.

પોતાની શક્તિથી અશુદ્ધ પરિણતિ કર્મના દલિયા ખેંચી આત્મની સાથે અષ્ટકર્મ રૂપે પરિણમાવે છે. પુદ્ગલ રૂપ જે કર્મ તે પોતાની મેળે કંઈ લાગી શકતું નથી. અશુદ્ધ પરિણતિતો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે કર્મનું ગ્રહણ થતું નથી ઘાતી કર્મનું ગ્રહણ અશુદ્ધ પરિણતિના સદ્ભાવે છે. તેરમા ગુણઠાણે કેવલીને કર્મનો બંધ થાય છે, તે વેદનીય કર્મનો બંધ સમજવો. પ્રથમ સમયે કર્મ બાંધે છે બીજા સમયે કર્મ વેદે છે અને ત્રીજા સમયે કર્મ નિર્જરાવે છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે તેરમા ગુણઠાણે કર્મનો બંધ થાય છે તો ત્યાં વર્તતા એવા કેવલીને અશુદ્ધ પરિણતિ હોય કે કેમ ? તેના ઉત્તરમાં સમાધાન કે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહાદિકના સદ્ભાવે અશુદ્ધ પરિણતિ કહેવાય છે તેરમા ગુણઠાણે વર્તતા એવા

[illegible] સારી કરવાનું કામ કર્યો છે, તેથી [illegible]
[illegible] કર્યો છે, ત્યારે તેમના [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કર આસન ધર શુચિસમ મુદ્રા, ગહિ ગુરુગમ એ જ્ઞાન;
અજપાજાપ સોઽહં સમરન શુભ, કર અનુભવ રસપાન. આ૦
આતમધ્યાન ભરતચક્રી લહ્યો, ભવન આરીસા જ્ઞાન,
ચિદાનન્દ શુભધ્યાન યોગે જન, પાવત પદ નિરવાણ. આ૦

ભાવાર્થ સુગમ છે. આ પદમાં પિંડસ્થ ધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે ક્રમ દર્શાવ્યો છે. રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારે પ્રાણાયામની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે આત્મધ્યાન કરતો જીવ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. સાધ્યપદ મોક્ષપદ છે. આત્મા તે જ પરમાત્મા છે. આત્માની પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમાં આઠ કર્મ અંતરાય કરનાર છે. જેમ ઘાસની મોટી ગંજી હોય તેમાં જરા લેશ માત્ર અગ્નિ મૂકવામાં આવે, તો તે બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે, તેમ આઠ કર્મ પણ ધ્યાનાગ્નિથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. માટે ભવ્ય જીવો ! આત્મધ્યાનનો બહુ ખપ કરજો. આયુષ્ય સ્થિતિનો ભરોસો નથી, દુનિયામાંની કોઇ વસ્તુ પરભવમાં સાથે આવનાર નથી, એમ નિશ્ચયથી માનજો. રાજા, રંક, શેઠ, ભોગી, રોગી, આદિ સર્વ શરીર છોડી પરગતિ ભજનારા થયા. આત્મા રૂપ પરમાત્માનું ભજન એટલે સેવન કરી લેવું, સારમાં સાર પરમાત્મસ્વરૂપનું ભજન જાણવું. નિશ્ચયનય હૃદયમાં ધારણ કરવો અને વ્યવહારનયથી વર્તવું. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય તથા એવંભૂતનય તે નિશ્ચયનયના ભેદ છે. અને નૈગમનય, સંગ્રહનય, વ્યવહારનય, અને ઋજુસૂત્રનય એ ચાર નય છે, તે વ્યવહારના ભેદ છે. નિશ્ચયનય સાધ્ય એવું આત્મસ્વરૂપ જાણી વ્યવહારનયને ત્યાગવો નહિ. સિદ્ધાંતમાં કહ્યુ છે કે—

[illegible]

[illegible]

પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની પેઠે વેષ પણ ધર્મનું રક્ષણ કરનાર થાય છે. જ્યારે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના મનમાં દુર્ધ્યાન થયુ ત્યારે લડાઇ મનમા ને મનમાં કરી, અંતે શત્રુને મારવા મુકુટ ઉપાડ્યો, પણ મસ્તકે તો મુંડ હતા, તેથી પછી દીક્ષાવસ્થાની યાદી આવી અને પશ્ચાત્તાપ કરવા નિર્મલ ભાવના ભાવતાં શુકલધ્યાનની પ્રાપ્તિથી કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેમ અન્ય ભવ્ય જીવોને પણ વેષ ધર્મમાં સ્થિર કરે છે, માટે દ્રવ્યથી પણ મુનિપણું પામવું મહા- દુર્લભ છે. મોટા પુણ્યના ઉદયથી પમાય છે; માટે સાધુ–સાધ્વીની ભક્તિ કરવી. સારાંશ કે અધ્યાત્મજ્ઞાન પામી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ કરવો નહિ. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય છે તે ચંદ્ર અને સૂર્યની માફક સદાકાળ વિજયવંતા વર્તે છે. આ સમાધિશતક ગ્રંથનું પુનઃ પુનઃ વાચન કરવું, મનન કરવું, આ ગ્રંથના મનન યોગે સહજ સમાધિભાવરૂપ સ્વભાવનો ઘટમા પ્રાદુર્ભાવ થશે. શ્રી યશોવિ- જયજી ઉપાધ્યાયજીએ આ સમાધિશતક દોધકછંદમાં સંસ્કૃત સમાધિશતકમાંથી ઉદ્ધરી કહ્યું છે. એ સમાધિશતકનો ભાવાર્થ જે ભવ્ય પોતે હૃદયમા ધારણ કરશે, અને બીજાને ધારણ કરા વશે, તે કલ્યાણની પરંપરા પામશે એક વાર વાચવું, બે વાર વાંચવું, પુન· પુન. વારંવાર સમાધિશતકનું વિવેચન વાંચવું, તેનુ સ્મરણ કરવું અને તેનુ નિદિધ્યાસન કરવું. પ્રમાદને ત્યાગી સ્વાત્મરમણમાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું. પુનઃ પુનઃ મનુષ્ય અવ તાર મળવો દુર્લભ છે. અનંતકાળથી આ જીવ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તેનુ કારણ અજ્ઞાનદશા છે. તે અજ્ઞાનદશાનુ નિવારણ સમ્યગ્જ્ઞાનથી કરીને મોહનીય કર્મનો નાશ કરવા ચારિત્રવસ્થાનો આદર કરવો. સમકિતદાયક ગુરુ

ધર્મનો આદર કરવાને માટે છે, પણ વ્યવહારધર્મના ખંડન માટે નથી. તેમ વ્યવહારધર્મનુ વિશેષથી પ્રતિપાદન છે, તે વ્યવહારધર્મ જે શ્રાવક તથા સાધુઓનો ધર્મ છે તેના અંગી કાર માટે છે, પણ તે વ્યવહારધર્મનુ વર્ણન કંઈ નિશ્ચયધર્મના ખંડનના અર્થે નથી. વ્યવહાર તથા નિશ્ચયધર્મની મુખ્યતા તથા ગૌણુતા સાપેક્ષ બુદ્ધિથી પ્રત્યેક જીવના અધિકાર પ્રમાણે જાણવી. વ્યવહારધર્મ છે તે નિશ્ચયધર્મનુ કારણુ છે. સાપેક્ષ બુદ્ધિથી સર્વ સત્ય છે. ઉપશમભાવ તથા ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયિકભાવમા આત્મિક કારણુથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે સમ્મતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે—

ગાથા

कालो सहाव नियई, पुव्वकय पुरिस कारणे पंच ।
समवाये सम्मतं, पगंते होइ मिच्छतं ॥ ॥ १ ॥

પંચ કારણુના સમવાયે કાર્યોત્પત્તિ માનતાં સમ્યકત્વ હોય છે અને એકાત એકેકને કારણુ માનતાં મિથ્યાત્વ જાણુવું. સાત નયથી પરિપૂર્ણ એવા અનેકાંત દર્શનમાં સાગરમાં જેમ સરિતાઓ ભળે છે, તેમ સર્વ દર્શન ભળે છે. જે ભવ્યે સ્યાદ્વાદ દર્શન આદર્યું તેણે સર્વ દર્શન આદર્યાં એમ સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિથી જાણુવું.

॥ इत्येवं श्री शान्तिः शान्तिः शान्ति ॥

॥ ॐ शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

